

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

III

1971

MALAZGİRT ZAFERİ ÖZEL SAYISI
900. YIL

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 26 AĞUSTOS 1971

TÜRK KUBBESİ (GÖK - TÜRKLERDEN SELÇUKLULARA KADAR)

EMEL ESİN

Bir kaç sene evvel, «Al-qubbat al-Türkiyyah»¹ adlı yazımda, Arabların asgarî M. VIII. yüzyıldan beri kullandığı ve İslâm Peygamberinin altında inzivâya çekildiği «Türk kubbesi»² nin hem Türk «kerekü»³ sine (çadır, kışlık yurt) ve günlüğüne (hükümdâr semsiyesi) hem de kubbeli veya künbedli yapılara teşmil edilebilen manâlarını araştırmıştım. Fakat bu geniş mevzû bir araştırma ile tükenmedi. Şimdi yine, yeni bilgiler karşısında, «Türk kubbesi» konusuna dönmek gerekmektedir. Bilhassa ki 1971 senesi, «Türk kubbesi» nin Anadoluya ilk dikildiği Malazgird zaferinin 900. yıl dönümüdür.

I — «Kerekü», günlük ve yurt

Sibirya'da Eski Taş devrinden (lev. Ia) ve Shensi'de Yeni Taş devrinden (lev. Ib) mesken kalıntıları ile Tagar kültürü (M.Ö. VII. yüzyıl) çevresinden bir *petroglyph* (lev. Id), İç Asya göçebelerinin «kerekü» (çadır) ve «yurt» (kütükden mesken) şekillerinin bu güne kadar (lev. Ie, Ic) değişmediğine şahiddir.

Merhûm Prof. Z. V. Togan'dan öğrendiğime göre, Türk «kerekü» sü ve «yurd»unun değişmiyen unsurları şunlardır. Küçüklerden (lev. Ic) veya örülmüş kamışdan, veya birbirine şeridlerle bağlı değneklerden müteşekkil⁴ bir perde üstüvâne şeklinde yere oturtulur (lev. Vb). Eğilmiş veya çatılmış dallardan yapılı kubbe veya künbed şeklinde olan «eğni»⁵ (eski türkçede kubbe, künbed) üstüvânenin üstüne kapak gibi oturtulur. «Eğni» nin dört ci-

¹ Bk. kısaltmalar, Esin, «Al-qubbah»

² «Al-qubbah», s. 281 - 283.

³ Kerekü: Orkun, cild II, s. 77. Keregü: Kâşgârî, I/447 «Türkmenlerde çadır, göçebelerde kışlık ev». Günlük: Ergin, index.

⁴ Togan, *İbn Fadlân*, Exkurs 14 a, s. 259.

⁵ Orkun, cild II, s. 77 (*İrk-bitig* XVIII'de kerekü tasvîrinde kullanılan tabirler).

hete tekabül eden dört dalı yere kadar uzundur ve «bağış»⁶ lar (bağ) ile dört cihette çakılmış kamalara tesbit edilir. Böylece sağlam oturan meskenin içi hasır, dışı keçe ile örtülerek, örtüler kuşaklar ile bağlanır (lev. Ij, VIa).

«Kerekü» veya yurdun ortasında ocak bulunur. Dumanın çekmesi için «eğni» nin tepesinde, dalları birbirine bağlayan çenber örtüsüz bırakılır. Bu kısma hâlen İç Asya Türkleri çangırak demek ve bunu güneşe benzetmektedirler. Eğninin tepesi baca şeklinde de olurdu⁷ ve eski türkçede buna «tüğünük»⁸ adı verilirdi. Ocak yanmaz ise, çangırak veya tüğünük, tünlük veya dünlük⁹ denen süslü bir keçe ile örtülür.

Göç esnâsında, kerekü «yasılıp»¹⁰ (bozulup katlanarak) yüklenilebileceği gibi, kurulu olarak, tekerleklerle bindirilip taşınırdı (lev. Ib, g)¹¹.

Proto-Türk milletlerden¹² Chou (M. Ö. 1059-289) ve Hunların (M. Ö. II. - M. V. yüzyıl) kerekü ve kağrı üzerine çakılmış günlük¹³ (şemsiyelerinin) tasvirleri (lev. Va) Çin metinlerinde geçer, taş oymalarında gözüktür (lev. If) ve mezarlarda kalıntıları bulunmuştur¹⁴.

M. VII-IX. yüzyılda yaşayan Çin şâiri Po-küi¹⁵ (772-84) Gök-Türklerin gök rengindeki «kerekü» sünü şöyle anlatır :

«Şimâl semâsı gibi soğuk gök rengindedir.

Onu şimâl illerindeki alplar böyle istedi.

.....
Kubbesinin tepesi sivridir.

Köşeli olmaz ve dört ciheti çenber gibidir.

⁶ Aynı eser.

⁷ Prof. Z. V. Togan'ın ifâdesi.

⁸ Not 5'deki kaynak.

⁹ Tünlük : ibid. Dünlük : Ergin, index.

¹⁰ Kâşgârî, III/60 : «Han çuvaç yasdı.» *Ibid.* I/404. «Keregü yüdhti» (yüklendi).

¹¹ Togan, *Ibn Fadlân*, s. 121 - 122.

¹² Eberhard, *Çin*, s. 19, 33.

¹³ Eberhard, *Şimâl*, s. 65 - 95.

¹⁴ Granet, s. 177 (not) (Chou beylerinin çadırları). Hun mezarlarında günlükler : Levin-Potapov, s. 69.

¹⁵ Liu Mai-Tsai, s. 471 :

Yan kısmında büyük bir kapı vardır.
İçi sıcak ve rahattır.

Her tarafda yumuşak ve sıcak örtüler ile döşelidir.

Yükseklerde ocak (mangal?) asılı durur.
İçindeki alevler gündüz açan sahleb çiçeğine benzer.
Derinliklerinde gizlice buğulanan duman, geceyi tütsüler.

Sahleb çiçeği rengi perdeler, inzivâya dâvet eder».

Tun-huang'da bulunan Gök-Türk harfleri ile yazılı ve M. IX. yüzyıldan sanılan *Irk-bitiğin* XVIII. ırkı¹⁶ da «kerekü» yü mümâsil şekilde anlatır.

M. VII - X. yüzyıl Arab müellif¹⁷ leri de, gerek Arab ve Fars il-lerinde yaygın bulunan «Türk kubbelerini», gerek Hazar şehri Semender'de gördükleri *kubbah* (günlük ve çadır, veya tahta kubbeli ev) «*haymah*» (çadır) veya «*nasacah*» (örülmüş mesken) leri hep aynı şekilde tarif ederler.

Bilhassa hükümdâr otağ ve günlüğünün, en eski devirlerden beri, kainât remzi olduğu anlaşılıyor. Chou devrinde¹⁸ (M. Ö. 1059 - 289) kağıt üzerindeki günlük (lev. Va.) gök kubbeyi temsil ederdi. Günlüğün yirmisekiz bölümü vardı ve her bölüm ayrı cihetteki bir yıldız grupuna işâret etmekte idi. Eberhard¹⁹ Hsien-pi, Hun ve Gök-Türklerin müdevver çadırlarının kubbelerinin gök remzi olduğunu Han devri Çin kaynaklarından da kaydeder. Gök-Türk çadırının doğuya açılan kapısı güneş ibâdetine ve gök rengi ise, göğe mümâsil olmasına işâret sayılabılırdi²⁰. Ortadaki ocak da, ilk ateşi yakan Türk adlı *éponyme* alp hakkında rivâyetler ile ilgili idi²¹.

¹⁶ Bk. yukarıda not 5.

¹⁷ Bk. yukarıda not 2, 4. Yine bk. Ibn Havkal, s. 384 ve not 1039 ve Al-Dimîşkî, s. 379.

¹⁸ Biot, cild II, s. 488 - 89.

¹⁹ Eberhard, «Lokalkulturen», s. 21 - 23.

²⁰ Liu Mau-Tsai, s. 471, 422 - 25, 467.

²¹ Aynı eser, s. 6.

Türkistan Türk devri metinlerinde²² de, kubbe ve çadır göğe ve gök mavi renkte bir kubbe veya çadıra benzetilir.

Hükümdarlık timsâli²³ otag ve günlüğün şekli husûsiyetleri de vardı. İlk husûsiyeti büyük ve süslü olmaları idi. Zemarchos²⁴ M. 568'de İstemi Kağanın otağının sanatkârane şekilde boyanmış alaca ipeklerle örtülü olduğunu kaydetmişti. M. 630 etrafında Hsüantsang²⁵ Batı Türk Kağanı T'ung Yabğunun büyük çadırının göz kamaştırıcı altın çiçekler ile süslü olduğunu hâtıratında yazmıştı. Batı Türk devrinden günlük tasvirleri, türkçe Buddhist kitâbeleri ile temâyüz eden, Kum-tura duvar resimlerinde görülür (lev. Vf).

Savaş günlerinde dikilen ve hakını güneş, yağmur ve kardan muhâfaza ettiği tasrih edilmesinden bir günlük olduğu anlaşılan «kurvi çuvaç»²⁶, müdevver şekilde ve ipeklerle örtülü idi. Batı Türk (lev. Vf) ve Uygur günlüklerine (lev .IIIa, VIIa) benzemiş olsa yerek.

Uygur günlük resimleri çoktur. Bunların ekseri künbed (lev. IIIa) veya «linhua» (lotus çiçeğinin türkçe adı) (lev. VIIa) şeklinde olduğunu görmekteyiz. «Toguzguz» (Uygur) Hakanının «altın haîmah»²⁷ sı şehrin surları üstünde dururdu. Beş fersahdan görülen altın çadır içine 900 kişi alabilecek kadar büyükdü. Şekli ise Tamim Ibn Bahr tarafından fırına benzetildiğine göre, yüksek idi ve muhtemelen tepesinde «tügünük» bulunuyordu. Uygur sanatında bu şekilde hasır çadırlar görülür (lev. VIIa). Diğer bir Uygur divar resminde, «tarkan» rütbeli²⁸ bir kimse Burkana, her halde bir hükümdâr otağı olan bir çadır hediye etmektedir (lev. VIIb).

²² F. W. K. Müller, «Handschriftenreste in Estrangelo - Schrift aus Turfan II», s. 9. Yine bk. aşağıda not 30.

²³ Kâşgârî, «uruldı» maddesinde «kurvi çuvaç» ın hana mahsûs oluşu kaydedilir.

²⁴ Chavannes, *Documents*, s. 237.

²⁵ Julien, s. 55.

^{25a} Bk. not 72.

²⁶ Kâşgârî, «uruldu» maddesinde «kurvi çuvaç». Kurvi ve çuvaç kelimeleri için bk. *Drevneturskii Slovar*.

²⁷ Maksidî, cild IV, s. 65 : *al-waîs*.

²⁸ Le Coq, *Chotscho*, lev. 14'de çadır takdîm eden muhâribe mümâsil bir şahsın yanında, aynı eserin 19. levhasında gösterilen Uygur divar resminde «tarkan ol» yazılmış.

Bu çadır çiçeklerle dokunmuş bir kırmızı kumaş ile örtülüdür. Otağın tepesindeki dünlük lotus çiçeği şeklindedir. Bu seçkin çadırın en bâriz husûsiyeti boyunun yüksekliğidir. Çadırın boyunun sâhibinin mevkiî ile mütenâsîp olduğu metinlerden de anlaşılır. Hazret hakanının tekerlekler üstünde taşınan ve tepesi «altın nar» ile süslü olan ipek örtülü otağı da «yüksek bir çadır» idi.²⁹ Oğuz Han Destanında³⁰ göğe benzetilen veya gök renkdeki han çadırının başı güneşe değer :

«Kün-teg bolgil, kök kurikan!»

Dede Korkut³¹ Oğuznamelerinde de Bayındır Hanın «dünlüğü altın başlı ban-evi» «gök sayvanlı» (sâyebânlı) dır. «Ala Şayvan gök yüzüne aşınır». Otağın kubbesine «gök» denir. Günlüğün divan'ın altında kurulduğu bir şemsiye ve dünlüğün ise ocaklı çadır olduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklu sultanının kara *suradik* (çadır) ve *çetr* (günlük) ini İbn Bibi³² gece semâsına benzetir. Dede Korkut Oğuznâmelerinde de Beyreğin otağı «kara göklü»dür³³. Kara otağın bir boya mahsûs bulunabileceği gibi, muhtelif otag ve gerdek renklerinin temsîli³⁴ ma'naları da olabilirdi. Hakanlı çevresinde ise «yuğruş»³⁵ günlüğü kara idi. «Yuğruş» halkdan yetişme vezîre verilen unvan idi ve yuğruşu güneş ve kardan korumak için başında kara renkte günlük tutulurdu.

Selçuklu devrinde Anadolu'da bir hükümdâr günlüğünün ve sîli³⁴ ma'naları da olabilirdi. Hakanlı çevresinde ise «yuğruş»³⁵ güntermektedir (lev. II). Üst-üste konmuş günlüğün ve çadırın altında taht ve yanlarında bayraklar ve tuğlar durmaktadır.

Kıpçak (lev. Ig), Selçuklu (lev. Ih, II) ve Osmanlı (lev. Ii) muhîtlерinde yapılan resimlerden anlaşıldığına göre, Oğuz «alacu» ğu³⁶ ekserî künbed şeklinde idi. Alauddin Keykubâd'ın saltanat

²⁹ Bk. yukarıda not 4.

³⁰ Bang-Rachmati, satır 101 - 102.

³¹ Ergin, D. 204/13, 235/7; 103/, 104/2.

³² İbn Bibi, varak 128, 215 - 216.

³³ Ergin, D 103/4 ve 104/2.

³⁴ İbid. D 76/4, 103/4, 105/6, 105/6, 189/11.

³⁵ Kâşgârî, «yuğruş».

³⁶ Osmanlı yazmalarında çadır resimlerine bk. Kâşgârî: «alacu». *Tarama*. «alacuk».

alayında, otağ gibi «köşk» ler oküz arabaları üstünde kurulu olarak, kadim göçebe ve Türk usulünde, taşınmıştı³⁷.

Çadırın Yakın Doğu'da «Türk kubbesi» adı altında bilindiği gibi, İç Asya'daki temsili ma'nâsı da, muhtemelen Türkler vâsıtası ile, İslâm illerine yayıldı. Günlük şüphesiz en eski hükümdârlık alâmetlerinden biridir. Kerekünün de, günlük gibi gök ve saltanat timsâli olması keyfiyeti³⁸, Yakın Doğu'da Selçuklu ve Memlûk Türk hükümdârlarının göçebe geleneğinin kültürel tesirlerinden gözükmektedir³⁹.

2 — Kubbeli müdevver çadır şeklinde kurgan ve oda

Göçebe muhitindeki çadır şeklinde kargir yapıların kubbeli çadır ve günlüğün, kosmik mefhûmlar ve rütbe ile ilgili şekillerinin kargir malzeme ile taklidi neticesinde, meydana geldiğini araştırmaların ekseriyeti tekrar eder⁴⁰.

Eberhard proto-Türk saydığı Chou⁴¹ ların kubbeli kurganlarının daha evvelki ve sonraki yassı tavanlı Çin mezarlarından farkını ve kubbeli çadır ile ilgisini ifâde ederek şöyle demektedir: Her halde Chou'larla (Çine) geldiği anlaşılan «Tumulus mezarlar» muhtemelen ki dışarıdan kubbeli idi. Fakat Shih-huang-ti'nin mezarı gibi içden de kubbeli olanlar bulunuyordu ve kubbe semâyı temsil ediyordu.» Hunlarda ise kubbeli kurgan, Shan-yü'ye (hükümdâr) mahsûs idi. Muhtemelen kurganın kubbesi, tıpkı günlük gibi, bir

³⁷ Ibn Bibi: varak 215 - 26.

³⁸ Kerekü ve günlük hükümdâr alâmetleri sayılırdı. Selçuklularda *suradik* ve *çatr*: Lugal, s. 39, 41, 67. Mısır ve Suriye Memlûklarında: Al-Kalkaşandî, cild IV, s. 7 - 9 (*mizallah*, *çatr*, *kubbah* (günlük) sarı ipekten olur ve üstünde kuş tasviri olurdu. Seferde kullanılan büyük *hâimah* da hükümdârlık âlameti idi.) Osmanlılarda otağ hükümdâr timsâli idi: Yazıcıoğlu, varak 59: Râşid, cild III. s. 254. 260, Sepet Köşkü otağ-i humâyün şeklinde idi: *Na'imâ, Târîh*, cild IV. s. 271. Özbeklerde han çadırı gök timsâli idi: Barthold, s. 184 - 192. Altay Türklerinde çadır kubbesi gök timsâlidir: Harva, s. 30, 36 - 8. Mogollarda çadırın kosmik anlamı: Rockhill, s. 4 - 5, 9, 22, 58, 112.

³⁹ Tolstoy, *Scythians*, s. 35 - 8.

⁴⁰ Eberhard, «Lokalkulturen» s. 23 - 24, Chavannes, *Sse-Ma-Ts'ien*, VI, /29 s. ve de Groot, *Religious System*, cild II, s. 399'a atf.

⁴¹ Bk. yukarıda not 12.

şeref işareti teşkil ediyordu⁴². Aral bölgesinde ise, Tolstov⁴³ M. Ö. IV. yüzyıldan kalan yarım-kürre şeklinde kubbeli kurganlar buldu ve bunları Oğuzların ecdâdı saydığı Skit ve diğer göçebelere bağladı. M. 922 yılında Ibn Fadlân'ın⁴⁴ gördüğü Oğuz mezarı da tuğladan örülmüş kubbeli bir oda idi. Prof. Margulan'dan öğrendiğime göre Mangışlak'da VII. - VIII. - IX. yüzyıldan sanılan ve kubbeli çadırı taklid eden bir Oğuz-ma'bedi bulunmuş (lev. VIII). Karaganda ve Kengir vâdisi bölgelerinde böyle yapılar çok imiş⁴⁵. Kurikan kurganları da kubbeli müdevver çadır şeklinde imiş⁴⁶.

Batı Türk devrinden beri (altıncı yüzyıl) Türklerin yayıldığı illerde, Türkistan⁴⁷ lev. VII d, e, f) ve Afganistan⁴⁸ kalelerinde (lev. VII g, h), Uygur vihar (*vihâra*) harâbelerinde⁴⁹ (bazen sıra sıra dizilmiş olan) kubbeli müdevver Türk çadırı şeklinde odalara rastlanır (lev. VII c, f). Bu hücrelerin Türkçe adı «Pryan» idi (Sanskrit, Parayana'dan: Caferoğlu). Türk çadırında olduğu gibi, bu odaların ortasında ocak ve kubbenin tepesinde baca da bulunabiliyordu⁵⁰ (lev VII f). Kubbeli çadır şeklindeki odaların M. XI. yüzyılda, çadırınkine mümâsil kosmik bir ma'nâ ifade edebileceği de anlaşıl-maktadır. M. 1068'de *Kutadgu-bilik*'i yazan Yusuf Hâss Hâcib, dünyayı kubbeli bir toprak yapıya teşbih eder⁵¹. Muhtelif müellifler Türk çadırından gelişen bu odalara dikkati çekmiş ve Doğu Türkistan ve Afgan Türkistanında, «kemer» adı altında hâlâ binâ edildik-

⁴² de Groot, *Hunnen*, s. 60.

⁴³ Bk. yukarıda not 39.

⁴⁴ Togan, *İbn Fadlân*, s. 27 - 8, 132 - 40.

⁴⁵ Levin-Potapov, s. 68.

⁴⁶ Levin-Potapov, s. 68.

⁴⁷ Miran (M. X) harâbesinde oda : *Stein, Serindia*, res. 126. Miran'da Gök-Türk yazısı ile askerî vesika : Orkun, cild II, s. 63 - 67.

⁴⁸ Bâmfân'da Şahr i-Zahhak'ın Batı Türk devrinden kalma kale harabeleri vardır : A. Allchin, «The culture sequence in Batria», *Journal of the Historical Society of Afghanistan*, s. 15 - 17. B. Pauly, «Fragments sanscrit d'Afghanistan», *Journal Asiatique* cild V/3 - 4, Paris 1907, s. 18. Bu harâbelerde müdevver ve kubbeli çadır şeklinde, ortasında ocak olan odalar görülür.

⁴⁹ Stein, *Serindia*, s. 384, 1161, lev. 116 ve 50 (Şorcuk, grup III ve Chong Hisar); Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 90, 502 (Bezeklik), s. 3 b, 22, 122 (Doğu Türkistan); Grünwedel, *Idikut*, s. 75 (Toyuk), s. 146 (Sengim); Fourcade, s. 30 (Tun-huang).

⁵⁰ Bk. not 48, 49.

⁵¹ Yusuf Hâss Hâcib, beyt 3723.

lerini kaydetmiştir⁵². Ürgenç ve Saray harâbelerinde de⁵³ rastlanan çadır şeklinde odalar, Selçuklu ve erken Osmanlı devrinde Anadolu'ya⁵⁴ kadar vardı ve Osmanlı ocaklı medrese hücrelerinin yapısına belki tesir etti.

3 — *Türk Buddhist ma'bedi, stup (stûpa'nın türkçesi), chatt-ravâla (günlük şeklinde künbed)*

Burkan Sâkyamuni, M. Ö. VI. yüzyılda Nepalda yaşayan muhârîb Sâkyâ soyundan bir hakim idi. Bu sebepten, belki de Buddhismin İç Asya'da göçebe asıllı muhîtlerde, Hun (M. Ö. II. M. V. yüzyıl) ve Kuşan (M. I.-V.) yüzyıl) çevrelerinde geliştiği için, *stûpa*'nın şekilleri⁵⁵ ve manâları⁵⁶ ile çadır ve günlük geleneği arasında benzerlikler vardı. Çadır gibi, *stûpa* da kâinatı temsil ederdi. Kubbesi gök remzi idi. Daha ileri temsili inceliklere varılarak, *stûpa*'nın kubbesi altındaki basamaklı kaide (lev. VIII d) unsurlara teşbih edilirdi.

Bu temsili mâhiyyet esâsen Buddhist mimârisinin bir husûsiyetini teşkil ediyordu. Hindistan ve Amu-Derya'nın cenûbunda gelişen ilk devir Buddhist mimârisi, Yakın Şark Hellenistik ilhâmına sâdik kalmış ve taş yapı tekniği ile estetik mefhûmları ön plâna almıştı. Orta Asya'da doğan Mahâyâna Buddhist mezhebinde ise, mimârın isteği, ideolojik mefhûmları ifade eden şekiller meydana getirmek oldu. Orta Asya mimârı ideolojik temâyüllere kolaylık sağlayan bir tekniğe de sâhipti. Tıpkı çadır yapısında olduğu gibi, dalları eğerek, istediği münhanî şekilleri vücûda getiriyordu. Bu ahşap kalıp üzerine, sıva yoğuruluyor ve tuğla örülüyordu. Türk-

⁵² Bk. not 49.

⁵³ Spuler, s. 4.

⁵⁴ Prof. Erdmann böyle kalıntılara, Bolvadin, Çerkeş, Eski Çine ve Mudurnu'da rastlamış.

⁵⁵ Nepal'de (Franz, s. 15) ve Hindistanda (Ruanweli dâgoba, Anurâdhapura, M. Ö. II. yüzyıl yapısı) ilk *stûpa*'lar bir azizin bekayası bir mahfaza içine konarak etrafına örülen yarım-kürre şeklinde âbidelerdi. *Stûpa*'nın kasnağının yükselmesi: Seckel, res. 10.

⁵⁶ *Stûpa* kâinatı temsil ederdi: Getty, Glossary, «caitya» maddesi; Auboyer, s. 49 - 140; Viennot, s. 31 - 33. *Mandala* (türkçesi mandal: Caferoğlu), yanî Buddhistlerin kâinat plânı (bk. Stein, *Serindia*, Ch. 90186 ve diğer mandallar) plânı şeklinde ma'bed ve stûp plânları yapıldı.

çe «eğni» ve «eğme» (Kâşgârlı : kemer) sözleri, dalları eğerek vücûda getirilen mimârî kalıpların Türkler tarafından da kullanıldığına işâret eder.

İlk *stûpa*'lar (Nepal ve Hindistan'da) bir azizin kalıntıları (kemik, tırnak, saç) etrafına örülen, içi temâmen dolu, basamaklı kaide üzerinde, yarım - kürre şeklinde âbideler idi. Basamaklı kaide ile kubbenin arasına bir üstüvânî kasnak ilâve ederek, *stûpa*'nın dış görünüşünün çadıra benzetilmesi keyfiyeti Türkistan'da vücûd bulan bir gelişmedir. Türklerin cedlerinden Tsü-k'ü Hunları⁵⁷ ve Tabgaçlar⁵⁸ devrinde, IV - VI. yüzyıl *stûpa* ve ma'bedlerinde, çadıra benzeyen unsurlar çoğalmağa başladı. Tun-huang da Tsü-k'ü ve Tabgaç devrinden ma'bedler çadır eğnisi gibi dilimli (lev. Vc) veya künbed şeklinde olup tepesi çadır bacasını hatırlatan (lev. Id) bir fener ile mücehhez idi (lev. IIIz). Batı Türkleri⁵⁹ ve Uygurlar⁶⁰ Burkan dinine girince, çadırı hatırlatan şekiller ma'bed ve stûp'lar da bilhassa çoğaldı. Grünwedel⁶¹ şu noktaya dikkati çeker : Uygurlardan evvelki *stûpa*'nın içi temâmen dolu iken, Uygur *stûpa*'ları bu gelenekden ayrılmıştır, içleri dolu değil, boşdur ve bir ma'bed gibi içlerine girilir. Uygur *stûpa*'larının tezyinâtı da çadırı hatırlatır: Duvarlardaki resimler çadır perdelerini ve çadır perdelerinin ötesinde gözüken ağaç ve kuşları, kubbenin resimleri ise, eğninin ötesindeki göğü tasvir eder (lev. Vh).

⁵⁷ Tsü-k'ü veya Chü-ch'ü Hunları, Türklerin kagan soyu A-shi-na'lar ile birlikte, M. Ö. II. yüzyıl ile M. V. yüzyıla kadar Kansuda yaşadılar: Franke, *Geschichte*, index, Tsü-kü»; *Id.*, *Inscript*; Klastornıy; Esin, *Buddhist and Manichean Turkish art*; *Id.*, «Mêng-sün». Tsü-k'ülerin eserleri: *Ibid.* ve Soper.

⁵⁸ Tabgaçların dili türkçe idi : Gabain, *Chotscho*, s. 23. Tabgaçların Tun-huang'daki eserleri: Soper ve Fourcade, s. 30.

⁵⁹ Gök-Türk ve Batı Türk kağanları VI. yüzyılın ikinci yarısından beri Burkan dînine girmişlerdi : Liu Mau-Tsai, s. 36 - 8, 42 - 4 ve Chavannes, *Documents*, s. 192. Batı Türk devrinden Doğu Türkistanda çadırı andıran ma'bedler: Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 22, 183, 258, c, s. 14, 119. Türk Buddhist âbideleri: Esin, *Buddh. and Manich. Turkish art*.

⁶⁰ Uygurların Buddhist eserleri: Esin, *Buddh. and Manichean Turkish art*. Türk stûpunun içi ve kubbesinin içi boş idi ve Türk «ak-öy i şeklinde idi: Grünwedel, *Idikut*, s. 126, 146, 17 (Sengim, Ma'bed 2'de perdelerin arkasında ağaçlar; Sengim, Ma'bed 6'da tünlük ötesinde gök-yüzü resmedilmiştir).

⁶¹ Bk. not. 60.

Stûpa aslında çadır gibi müdevver plânda iken, Orta Asya'da gelişen Mahâyâna⁶² mezhebinde, kâinâtın dört cihetini ve köşelerini muhâfaza ettikleri tasavvur edilen ma'bûdlara hücreler tahsis edilerek, çok köşeli ma'bed ve **stûpa** plânı gelişti (lev. IVa, b ve IIIe, f). Çok köşeli plânlar neticesinde, polyedrik veya yivli kasnaklı *stûpa*'lar vücûda geldi (lev. IVa, b ve IIIe, f). Uygur devrinde çok köşeli veya yivli kasnaklı stuplar çoğaldı⁶³. Hattâ Strzygowski⁶⁴, yivleri çadır perdelerinin kırmalarına benzetmişti.

Uygur mimârisinin tekrar ettiği bir şekil olan, çok köşeli kaidede üstünde yükselen tahta *stûpa*'ların (lev. IIIc) da Altay'daki kütükden yurtlara benzediği (lev. Ic) belki söylenebilir⁶⁵.

Türk Buddhist *stûpa*'larının bir kaç husûsiyetini daha ilâve edelim. Belki yüksek hükümdâr çadırına benzetmek isteği ile (lev. VIIa) Orta Asya *stûpa*'sının kubbesi gittikçe yükseldi. Böylece üst-üste çift kubbeler de yapılmaya başladı. Birinci kubbenin tepesi kesilerek, kesinti üzerine bir üst kubbe, ekseri türkçe «linhua⁶⁶ orun» (lotus çiçeğinden taht) denen tezyinât üzerine, oturtulurdu (lev. VIIIb. c.)⁶⁷. Üstdeki «linhua orun» üzerine oturmuş olmak üzere, üst-üste iki kubbeden gelişen, soğan şeklindeki kubbeye Diez

⁶² Le Coq yivli *stûpa*'lar Hind ma'bedlerine benzetmekte ise de, Nalanda'da, yanî Orta Asya'da yakın bir yerde bulunan stup modeli (Franz, res. 10) dışında, Hindistan erken mimârisinde henüz yivli stuplar gözükmeyiz. Fakat Orta Asya'da vardır (Farhâd Beğ Yaylağında M. IV. yüzyıl stupları; Rawak *stûpa* ve *vihârası*: bk. Stein, *Serindia*, lev. 158 ve *Ancient Buddhist arts*, res. 156).

⁶³ Türk devrinde köşeli plânlı ve yivli stuplar çok gelişti. Grünwedel, *Idikut*, ma'bed Z, Küçük Hisar stupları: Stein *Serindia*, res. 720 ve pl. 50; Le Coq, *Chinese Turkestan*, pl. 26, Stein, *Serindia*, s. 272. *Idikut*-şehri stupları: Grünwedel, *Idikut* s. 137, 151. Çok köşeli Uygur stupları: Le Coq, *Chotscho*, s. 8, Grünwedel, *Klutstaeten* res. 699 (çok köşeli kaideli stup).

⁶⁴ Strzygowski s. 23, 26.

⁶⁵ Le Coq, *Chotscho*, s. 8. Grünwedel, *Idikut*, s. 39.

⁶⁶ Linhua orun: Caferoğlu.

⁶⁷ Bu kubbe şekilleri, Tabgaç grupundan Şimâlî Ch'i'ler, yanî Türklere yakın bir sülâlenin (bk. not 58) Çine hâkim oldukları devirde, bir taş kabartması üzerinde tasvîr edilmişti: Esin, «Tefsîrler», res. 19. Taht-i Bâhî stupunda da gözüktür: Waldschmidt, lev. 8 c. Şimâlî Ch'i stupunda, üst-üste iki kubbenin birleştiği kısım bir lotus motifi ile gizlenir.

«Lotus kubbe»⁶⁸ adını vermişti. Ancak, Uygurlardan evvelki Buddhist mimârîde, meselâ Afganistan'daki Taht-i Bâhi'de, üst üste çift kubbelerin, *stûpa*'nın diğer kısımları gibi, içi doludur. Uygurlar ise, muhtemelen ilk olarak, çadır şeklinde içi boş *stûpa*'lar binâ ettikleri gibi, bunların üstüne yine içi boş olan, iç içe çift kubbeler de oturdular (lev. VIII f). «Linhua orun» tezyînâtı ise, gerek üst-üste kubbelerin dışında (lev. VIII c) gerek kubbelerin iç kısmında (lev. IV c), Uygur mimârîsinde tekerrür eden bir motiftir. Diez, «Lotus kubbe» ye, eğilmiş dallardan yapılmış bir kalıp yardımı ile şekil verildiğini ve bu tekniğin paralel dizili tuğlalardan müteşekkil İran kubbe örülmesinden farklı olduğunu söyler. Kâşgârî'nin kemere verdiği «eğme» adı Türklerde dalları eğerek münhanî şekiller vücuda getirmek tekniğinin kullanıldığına işaret eder.

Kâşgâr'da Mauri-Tim stupunda (lev. VIII e) ve Gök-Türk devrinde kalmış olabilen Hangai Dağlarındaki bir *stûpa*'da (lev. VIII d) görülen ve sonradan Lamaist mimârînin klâsik kubbesi olan «Çan kubbe»⁶⁹ ise, yine üst-üste çift kubbeden müteşekkil idi. *Irk-bitig*'in XXII. bahsinde adı geçen *küzünü* (çan, çingirak) Buddhist alâmetlerinden biri idi. Türklerde de *küzünü* şeklinde kubbe yapılmak istenmiş olması mümkündür.

İlk *stûpa*'ların üzerine, şeref işâreti olarak *chattra* (günlük) ve *chattravâla*⁷⁰ (üst üste günlükler dizisi) dikilirdi. Sonradan, *chattravâla* taşdan ve ma'denden yapıldı. İlk önce, günlükler, üst-üste, ayrı ayrı tasvîr edildi. Sonradan, günlükler birbirine yaklaştırılarak ve en alttaki en büyük olup gityıkçe küçülerek *chattravâla* mahrut şeklinde bir künbed hâlini aldı. (lev. III b, c, e, f). Türk *chattravâla*'sı ancak bu şekildedir. Daha da sonra, M. X.- XI. yüzyıllarda, *chattravâla*, şakûlî şekilde dikilmiş, ehram biçiminde bir künbed olarak yapıldı (lev. III y). Ehram şeklinde *chattravâla*, eskiden Buddhist ma'bedler olan Pandrenthan gibi Keşmîr binâlarında çok görülür. Bu münâsebet ile, Keşmîr'de bir Türk Tigin ve «Ka-

⁶⁸Diez, *Die Kunst.....*, s. 161 Lotus kubbe ismini vermekte ancak bu tarz kubbenin eski prototiplerinden habersiz kalmakta ve XI. yüzyıl Hind mimârîsindeki şekillerinden evvelini kaydetmemektedir. Diez'e göre, bu inhinâlî kubbeler, eğilmiş dallardan bir kalıp üzerine yapılır.

⁶⁹Seckel, res. 9. *Küzünü*: Orkun, cild II, s. 78.

⁷⁰Combaz, s. 119 - 121.

tun»ının Buddhist ma'bed yaptırdığını 750 etrafında rivâyet edildiğini ve Kral Kalas'a (1063-1089) devrinde, bakır bir *chattravâla* yı yıldızlamak için bir Türk mütehassısın çağırıldığını da kaydedebiliriz. Demekki, Türkler muhtemelen yıldızlı bakır *chattravâla* yapıyorlardı⁷¹.

Belki mahrûti çadır künbedi geleneği ile ilgili olarak (lev. Id-j), Batı Türk devrinden Kum-tura⁷² daki bir ma'bedden itibâren (lev. IIIId) ve Uygur mimârisinde de, Türklerin *chattravâla*'yı bir künbed olarak tasavvur ettiklerini müşâhede ederiz (lev. III b, e, f). Günlük hâtrası unutulmadı ise de *chattravâla* artık kubbeye bir ilâve olmaktan çıkmakta, kubbenin yerini almakta, veya onu gizleyen bir künbed olmaktadır. Tabgaç devrinden beri (M. 386-534) Buddhist ma'bedlerinde kubbenin yerini alabilen künbed (lev. IIIIz) Batı Türk ve Uygur devrinde bazen kubbeyi temâmen gizledi (lev. IIII d, e, f).

4 — Türbe

İslâmî Türk türbelerinin çadır ile benzerliklerine Diez ve diğer sanat târihçileri işâret etmiştir. Bu mülâhazalar şüphesiz vârid olmakla beraber, fikrimizce, ibtidai muhitlerdeki yapılar hâric lev. VI c), Türk çadırı ile türbesi arasında uzun bir istihâle devri geçmiş ve bu esnâda Türk stupu inkişâf ederek, çadır ile türbe arasında aracılık etmiştir. Uygurlar ve Hakanlılar gibi medenî Türk toplumları İslâmiyete göçebelikten değil, ileri bir mimârî vücûda getirmiş bir şehir kültüründen geçmişti. Hattâ, daha ilk Hicrî yüzyıldan itibâren, Buddhist mimârî tesirlerinin İslâm âlemine Türk-

⁷¹ S. Lévi - E. Chavannes, «L'itinéraire d'Ou-k'ong», *Journal Asiatique* (Paris 1895) (Keşmîrde Yeli Tigin ve «Katun» ma'bedleri). A. Stein, *Kalhanas Râjatarangini* (London 1961), Kitap VII, misrâ 528 - 31.

⁷² Kum-tura Kuça yanındadır ve Kuça yakınında, Yulduz vâdisinde, Ak-tağda, M. 605'den beri batı Türk Kağanlarının bir ordugâhı vardı: Chavannes, *Documents*, s. 15-24, 237. Batı Türk Kağanı T'ung Yabgu Buddhist olmuştı: *Ibid.*, s. 192. Onun devrinde Bişbalık'a «Kagan-stûpa» denirdi: Julien, s. 32. Buddhist Batı Türk Kağanının ordugâhlarından birine bu kadar yakın Kum-tura'da Gök-Türk harfleri ile türkçe Buddhist kitâbeler bulundu. Le Coq, *Buddh. Spaetantike*, cild III, s. 13 (iki yazıdan bahseder) ve L. Hambis *Sculptures et peintures d'Asie Centrale inédits de la Mission Pelliot*, (Musée Guimet, Paris 1961) s. 5 (Pelliot tarafından bulunan 3. türkçe yazı).

ler yolu ile de gelmiş olması ihtimâli vardır. VII. yüzyılda İslâm mimârîsi Kâbil vâdisindeki Buddhist âbidelerden ilhâm alıyordu. Kâbil vâdisinde ise, bu devirde Gök-Türk Beylerinin idâresinde Halaç ile Oğuz Türkleri yaşamakta⁷³ idi. Samarra'nın

⁷³ Balâzurî, cild II, s. 260, Mu'âviye devrinde Horâsânı alan Arablardan 'Abd Al-Rahmân İbn Abî Samurah'nın (ölü. H. 60/M. 672) Basrada Kâbilden gelen esîrlere, Kâbil uslûbunda câmî yaptırdığını kaydeder. Kâbil o devirde Gök-Türk soyundan beyler idâresinde idi ve Gök-Türk, Halaç ve Oğuz grupları orada yerleşmişti. İstahrî'den naklen Yâkût, *Muc'am al-buldân*, «Kâbul» maddesi, şöyle der : Bu bir memlekettir (Kabul vâdisi boyu) ve en büyük şehri Ohind'dir (Bîrûnî'nın Wâhind dediği, eski Udhabâdapura, şimdiki. Sind nehri üstündeki Attock yerinde [Pakistan] : Bk. S. Lévi. E Chavannes, «L'itinéraire d'Ou-k'ong», *Journal Asiatique* (Paris 1895). «Kâbulân-şâh» adı, Kâbul deresi üstünde yazlık ve kışlık iki başkente (kral nerede oturursa oraya Kâbul denirdi) sahibi demektir : İbn Hurzâzbah, *Al-masâlik wa al-mamâlik* (Leiden 1899), s. 17, 37 - 39, 243. İstahrî, *al-masâlik wa al-mamâlik* (Kahire 1961), s. 145, şöyle der : Kâbulistân melikleri Kâbulda tahta çıkar. Şâhî'lerin usûlu bu idi» (burada Kâbul şimdiki şehir değil, Ohind'dir). Kâbul şâhları, Bîrûnî'ye göre, Bôrh Tigin (Böri Tigin)'in kurduğu Tibet'den gelme bir Türk soyu idi. Türk kiyâfesinde olarak, Böri Tigin Kâbul deresi boyunda bir mağarada doğmuştu. Bu sülâlenin alâmeti yerden su fişkırtan bir yaba idi. Son Türk-şâhî Lagaturman, başkenti olan Ohind'de, vezîri Brahman tarafından tahttan indirildi. Brahman vezîr Hind-şâhî sülâlesini kurdu ve Türk-şâhîlerin bütün alâmetlerini ve yabayı da benimsedi : Al-Bîrûnî, *Al-kitâb fî tahkîk mâ lîl Hind* (Hayderabad 1958), Kâbulistan bâbı. Bôrh Tigin, Böri Tigin : Z. V. Togan *Eftalitlerin ve Bermekîlerin menşei*, (İstanbul 1965). Bk. Abû al-Fidâ, *Al-Kitâb u-takwîm al-buldân* (Paris 1890) s. 469 : Kâbul Kalesi (bu Ohind'dir) Türk-şâhîlerin başkenti idi, sonra Brahmanlar geldi. Çin ve Arab kaynaklarına göre Bîrûnî'nin ve Abû al-Fidâ'nın bahsettikleri Türk-şâhî'lere tekabül edebilen Kâbul deresi boyunca ve Gazne ile Seistan'da hâkim Türk beyleri hakkında bilgi : Han ve Wei devrinde, Ki-pin adı Keşmîre verilirdi, sonra Kapisa'ya verildi (Kâbil deresinin şimâlî kısmı) : Lévi-Chavannes, «L'itinéraire d'Ou-k'ong». Gandhâra adı Kâbil deresinin cenûbî kısmına (Peşaver tarafı) Heftalit devrinde verildi ve burada, M. 500 etrafında, sonradan yok olan bir Heftalit Tigin soyu hâkimdi : Chavannes, *Documents.*, s. 225. M. 600 - 618 arası T'ung Yabgu Kipin'i (o devirde Kapisa) aldı : *Ibid.*, s. 52 (n). M. 630 etrafında, Hsüan-tsang Kapisa'ya varınca bu il Kâbil deresinin şimâlî kısmı idi ve Kafiristan, Gorbând, Pancsher'i ihtivâ ediyordu ve başkenti Opian idi : G. Cunningham, *The ancient geography of India* (Varanasi 1963), s. 16. 28, 29. Gandhâra'ya hâkim Heftalit Tigin soyu tükenmiş ve Gandhâra da Kapisa'ya bağlanmıştı, Gandhâra, Kapisa, Kâbil vâdisi, Sind nehrine kadar, bir *Kshatriya* (Hind askerî sınıfı lakabı : Hindli olmıyan krallara da verilirdi) idâresinde idi, fakat «Fo-li-she-sa-tang-na» (Cunningham'a göre Urdhastâna, Ortospana, Bâlâ Hisâr, yânî şimdiki Kâbil) de Gök-Türk soyundan bir hükümdâr vardı, Al-Ruhhac ve Gazne'deki hükümdârın ırkını Hsüan-tsang kaydetmemiş, fakat orada da, Gök-Türkler olduğunu kaydetmişti : Chavannes, *Documents*, s. 103 (n), 197. 161. Horâsân ile Sind hududundaki Kîhân (bk. Yâkut : bu ad) şehrinde çıkan Türkler ile çarpış-

tılar. Tabarî, I/27 - 26, H. 41 - 60/M. 661 - 679 arası «Kâbulistân şâhî ile kardeşi olan Seistan, Al-Ruhhac, Al-Dawwar kralı «Rutbîl»in kavgalarını anlatır. Rutbîl kışın al-Ruhhac'da, yazın Gazne'de otururdu: J. Marquart, *Eranşahr* (Berlin 1901), s. 250. Rutbîl adı Ratna-pala'dan muharrefdi ve Kâbil ile Herat tarafındaki Türk beylerine verildi: Lévi-Chavannes, «Ou-k'ong» (Tabarî ve Mas'ûdî'den naklen). Marquart, *Eranşahr*, s. 248 - 254, Rutbîl yerine Zumbîl, Zumbîl şekillerini kullanıyor ve Zumbîl'in «Türk hükümdârı» olduğunu şu kaynaklardan naklediyor: Tabarî II/1042 13 s. 1103 (satır 8/9) (cod. b), s. 1132 (satır 17) (cod. B); İbn Hallikân, Bulak baskısı, cild II, s. 464 (satır 11). «Rutbîl şâhib al-Türk»ün Arabları ile M. 698 - 699'daki muhârebelerini Tabarî anlatır (I/26 - 27). Çin kaynaklarında, M. 710 - 711 vak'alarında Zabulistan Tiginî Kapisayı almıştır. M. 726 etrafında, Huei-ch'ao, Gandhâra ve onun şimalindeki bütün illere (Kapisâ dâhil) hâkim hükümdârın Gök-Türk soyundan bir Buddhist olduğunu ve aynı Gök-Türk soyundan hükümdârın yeğenin Zabulistan'da (Gazne) kral olduğunu anlatır. Bu illerde halk «Hu» (Orta-Asyalı anlamına) ve Brahmanlardan müteşekkildi fakat hükümdar, asiller ve askerler Gök - Türk ırkından idiler. Huei Ch'ao devrinde (M. 726) hem Gandhâra hem Kapisaya hem de Lampâka (Lamgân)'a hâkim olan Gök-Türk soyundan hükümdâr'ın başkentleri, yazın Kapisâ, kışın Sind nehri üzerinde, Puskulâvatî idi. Huei - Ch'ao'nun rastladığı Gök - Türk soyundan hükümdârın oğlu ve halefi M. 745'de Udyâna (Swat)ı alacaktı: Chavannes, *Documents*, s. 132. Çinlilere göre Gök-Türk soyundan olup Kâbul vâdisi ile Gazne'de hâkim bu sülâlenin Bîrûnî'nin Türk-şâhî adını verdiği ve Arap kaynaklarının Kâbulânşâh ve Rutbîl kolları ile ayırdığı Türk hükümdârları olduğu aşikârdır. Huei-Ch'ao'nun 726'da anlattığına göre, Gök-Türk soyundan Kâbil hükümdârı ve onun yeğeni, Gazne kralı, «Gök-Türk olmalarına rağmen» pek dîndâr Buddhist idiler ve krallar, âileleri, Türk asilleri, hep âbideler yaptırır. Gazne'de Tarkan-Şa adlı, Gök-Türk soyundan bey, krallardan fazla âbide yaptırdı. Demek ki Kâbil, Peşâver, Gazne ve Swat'da VIII. yüzyıl âbideleri ekserî Türklere âiddir. Swat'da Türk devri: D. Facenna, *Sculpture of the sacred area of Bût kara I, Swat, Pakistan* (Roma 1962) cild I, s. 81. M. 750 - 753'de Kapisâ'dan Çine giden Türk lâkablı (Tarkan) bir elçi geri dönerken onunla Kapisaya gelen Çin elçisi Wu-k'unga göre (Lévi-Chavannes, «Ou-k'ong»), bu ilin iki başkenti vardı: Gandhâra (Paşâver) ve Udhâbandapure (Ohind). Gandhârada hükümdar sülâlesinin yaptırdığı, türkçe kelimelerle adlandırılan, veya «Tigin», «Şâhî» adını taşıyan ma'bedler gördü. H. 136/M. 802'de bir Buddhist Türk olan Kâbul-şâh Müslüman oldu: J. Longworth-Dames, «Kâbul», *Encycl. of Islam* (Leiden 1927), Tabarî II/517, 815'den naklen). Türk-Şâhîler Taxila'da da hâkimdi; M. 870'de şimal başkentlerinden Ya'kûb İbn al-Laîs tarafından tardedilerek Sind nehri üzerinde Ohinde sığındılar: J. Marshall *A guide to Taxila* (Cambridge 1960) s. 39. H. 227/M. 886'da Ya'kûb İbn, al-Laîs Kâbulân-şâh'ın hazînelerini ve put heykellerini ele geçirmişti (Tabarî). Türk beyleri olan Zumbîl, Rutbîl (Gazne ve Seistan hükümdârı, Türk şâhî sülâlesinden yukarıda adı geçen beyler) lâkablı hükümdarlar ile Ya'kûb, İbn al-Laîsin mücadeleleri: Marquart, *Eranşahr*, s. 248 - 254 (İbn Hallikân, Bulak baskısı, II/464'e atf.) Son Türk-şâhî Lagaturman M. 883 - 901 arasında Ohind'deki başkentinde Brahman vezîri tarafından tahttan indirildi (Bu Lalliya idi: A. Stein, *Râjataranginî* XV/142 - 143'a not ve App. J: Lévi-Chavannes, «Ou-k'ong», Chavannes, *Documents*, s. 1610. M. 630 etrafında «Sie-yi» (Zabulistan, Gazne) ye varan Hsüan-Tsang oranın halkının Toharis-

TÜRK KUBBESİ

tanlılar, Kapısallılar ve Gök-Türklerden ibâret olduğunu kaydetti. Tabarî, cild I, s. 270'de ise H. 23/645 yıllarında, Kandahar ve Belh nehri (Amu-deryâ) ile Sind nehri arası «Türkler ve başka bir çok milletlerin diyârı» olarak anlattılar. *Ibid.*, III/727. H. 109/735 yılları olaylarında şöyle denir. «Onlar (Arablar) Kâbul (deresi) etrafı ve Gûr'un iki mıntıkasında, muhtelif Türk cinslerine rastladılar». H. 44/M. 664 da, Arablar, Kîkân şehrinde (Horâsân ile Sind hudûdu : Yâkût, *Muc'am al-Buldân*) çıkan Türklerle savaşmıştı : Al-Balâzurî, *Kitâb-u futûh al-buldân*, türkçe terc. Ugan-Temir (Istanbul 1956), 1/320. Mas'ûdî, *Murûc al-Zahab* (Kahire, H. 1399) II/138'de şöyle denir : Al-Haccâc (M. 661 - 714) Muhammad İbn al - Aş'as'ı, Guz (Oğuz) ve Halaç Türkleri ile harbe yolladı ve bunların başında Rutbîl denen Hind lâkablı biri vardı. M. IX. yüzyıl başında Kâbul-şâh (Gök-Türk beyi idi) 'Abdullah b. Tâhire baş olarak, yılda 2000 Oğuz köle teslim ederdi : Marquart, *Eranşahr* s. 251, İbn Hurzâzbah, s. 37 (satır 11) ve Balâzurî, s. 401, (satır 9)'dan naklen, İstahrî, s. 145 şöyle demektedir : «Halaç ili Kâbul memleketi hudûdunda başlar. Yâkût, *Muc'am al-buldân* «Kâbul» maddesinde İstahrî'ye atfen şu şöyledir : Halaçlar eski zamanlardan beri Kâbul ilinde, Hindistan ve bâzı Seistan mıntıkaları arasında, Gûr'ün ötesinde yaşarlar... Kâbul bir memleket adıdır ve en büyük şehri Ohind'dir... (Sind üstünde)... bu şehri gördüm : Hindistan ile Gazne arasındadır». İbn Hawkal, *Surat al-arz*. Kraemers-Wiet terc. *La configuration de la terre* (Paris 1964) s. 471'de bu Türk milletin'in eskiden beri Kâbul ve Gûr illerinde yerleştiğini söyler. Bk. *Ibid.*, s. 401 406, 407, 413, 437, «Halaç ve Kandahar but (= buddha) ları ve «farhâr» (vihârâ) ları hakkında İbn Bibî'de bahis : *Al-awâmîr al-'Alâiyya fi al-umûr al-'Alâiyya* A. Erzi; baskısı (Ankara 1956), varak 8-, 219. Kâbul ve Gazne hükümdârları «Halaç dilinde» mektublaşarak Buddha heykellerini yere gömüp müslümanlardan korumağa karar vermişlerdi : A. Habibi, *Yek tahkik der târîh i-e-debiyât i-Pestu wa târîh i-Gazna* (Kabul H. 1341). Kâşgârîye göre («Kayu» ve «Türkmen» kelimeleri) Oğuzlar ve Kıpçaklar Halaçlardan bir bölüktür. Zû al-Karnâfn adlı İrânî müstevlî gelince, Türk Hakanı Şu ve Türkler, Balasagunu (Tokmak) terk edip Çin'e kaçtılar. Ancak 22 kişi kaldı. Bunlara «Kal aç!» dendi. Zû al-Karnâfn bunlara «Türk-manand» (Türkmen) adını verdi. Halaçlar 24 Oğuz kabîlelerinden ikisidir, yalnız Oğuzlardan ayrılmışlardır. Sir Derya havzasında bulunan türkçe ibâreli «Halaç ordu» parası : O. I. Smirnova, *Katalog monet s gorodişça Pencikent* (Moskova 1963) s. 33, not 9. Halaçlardan bir kısmı Türkistanda, Nûşcân, ile Tałas arasında yerleşmişti : İstahrî, s. 28. Smirnova'ya göre (s. 33, 16 - 17) Tabarînin bahsettiği Halaç hükümdârı Divastîç'in adı Penc-kent beyleri arasında geçer. Divastîç gibi VII - VIII. yüzyıllarda yaşayan diğer iki Penc-kent beyi ve iki hâtun, hep aynı boydan idiler ve bu boyun damgası Halaç damgasıdır. Smirnova (not 23) Divastîç'i Buddhist sanmaktadır. Halaçların bir kalabalık grubunun Kâbul, Bust ve Gûr taraflarına yerleştiği yukarıda anlatıldı.

Sir - deryâ'da ve Penc-kent sikkelerinde Smirnova'nın kaydettiği Halaç damgasına benzeyen damgalar, Halaçların yaşadığı Amu-derya cenub illerinde bulunan sikkelerde de vardır : Göbl KM 111 (Em. 289), Belh'de basılmış. Bir diğer Halaç grubu XII. yüzyılda şimâli Hindistan'a hâkim oldu. K. S. Lal, *The history of the Khaldji* (London 1967). En nihâyet, Fars ilinde arkaik bir türkçe konuşan ve diğer Türklerden pek eskiden ayrılmış bir Halaç grubu hâlen yaşamaktadır : G. Doerfer, «Das chaldsch, eine archaische Turksprache in Zentral Persien», *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, IX/I (Wiesbaden 1968).

Türk al-acam» denen gayr-i Müslim Türkler tarafından binâ edildiği de Abbâsî kroniklerinde yer alır⁷⁴. Fakat türbe yapısında göze çarpan Türk tesirlerinin Hakanlıların Burkan dininden İslâmiyete geçtiği M. X. yüzyıldan sonra meydana geldiği de anlaşılmaktadır⁷⁵. Filhakika, ilk Türk türbeleri, bazen, Buddhist *stûpa*'ların İslâmiyete vakfedilmesi ile meydana geldi⁷⁶. Erken türbe mimârîsi temâmen stup geleneğindedir. Stup için kullanılan ananevî malzeme ile, ağaç iskelet üzerine tuğla ile, türbeler binâ edildi (türbe mimârîsinde taşın kullanılması, lev. IV d de görüleceği gibi, XII. yüzyılda çoğalır). Görünüş itibârı ile de türbeler stüplara benziyordu. Stup yapısında, temsîlî manâlar ifâde eden şekilde, türbe kubbeleri de basamaklı kaide üzerine yükseliyordu (mukayese ediniz : lev. VIII e ve lev. VIII j). Bazı stüplar ve Buddhist ma'bedler gibi (lev. VIII d) türbe duvarları da mâil idi (lev. VIII j). Mahâyâna dünya plânı şeklinde çok köşeli türbeler yapılıyordu (muk. ed. : lev. IV a, b, c ve lev. IX a). Çok köşeli plânda türbeler, bu şekilde olan stüplar gibi, polyedrik veya yivli kasnaklar arz ediyorlardı (muk. ed. lev. III e, f ve lev. III g, IV d). Yivli kasnaklı türbeler, Hakanlı çevresinden (lev. III g) Hazer kenarındaki Türklerle meskûn bölgelere ve Sel-

⁷⁴ Al-Yâ'kûbî, *-kitâb al-buldân* (Leiden 1891), s. 255 - 268.

⁷⁵ Hakanlı târihi : Bk. not 74 ve O. Pritsak, «Kara-hanlılar», *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 1954). Kâşgârî, «Burkan», «Furkan», «Burkan bedez» maddeleri, Yusuf Hâss Hâcib, beyt 5486'daki «Burhan orni) tabirî Uygur metinlerindeki Burkan (Buddha) ile müterâdifdir. Hakanlı metinlerinde İslâmiyetten evvelki devre âid başka put ismi geçmez. Bu sebebden Grenard ve diğer târihçiler, Hakanlıların Burkan dînine mensûb olduklarını istihrac eder. Hakanlıların öz memleketi Kâşgâr'da İslamiyetten evvel ancak Buddhist âbideler var idi; L. Hambis, *Toumchouq*, Müteveffa Mile Halla'dan öğrendiğime göre, Pelliot Kâşgâr'da türkçe Buddhist yazmalar buldu. Bunlar henüz neşrolmadı, fakat muhtemelen L. Hambis bunları da *Toumchouq* serisinde neşreder.

⁷⁶ Cemal Karşılı (XIII. yüzyılda yaşayıp XI. yüzyıl kaynaklarına dayanan müellif), *Mulhakat al-tarh* adlı eserinde (W. Barthold, *Turkestan ve epohu Mongol'skago naşestviya*, cild I, St. Petersburg 1898 de kısmen neşredildi). Oğulcak Hanın Artuç'da yaptırdığı putperest ma'bedinin câmie çevrildiğini anlatır. Hambis, cild II, s. 107'de ilk İslâmî Kâşgâr âbidelerinden «Mezar» ın aslen bir stup olduğunu sanmaktadır. Kum-arık stupu da «Ming'ten Atam» türbesine münkalib olmuştur. Le Coq, *Buddhistische Spatantike*, cild V, s. 26. Toyok türbesi de eskiden stup idi : Le Coq. *Chotscho*, lev. 74.

çuklu illerine yayıldı⁷⁷. (lev. III i, j). Diez⁷⁸ şuna dikkati çeker : Üst-üste çift kubbeli türbe, çift kubbeli Uygur stupundan (lev. VIII f) gelişmiştir. Diez'in mülâhazasının doğruluğuna işaret de ilk çift kubbeli İslâmî yapıların Türk Hakanlı mimârisinde bulunmasıdır (lev. VIII i). Buddhist mimârisinin «Lotus kubbesi» (lev. VIII b'-e) de Hakanlılar Çayardını (Mâveraunnehrin türkçesi: Kâşgâri) almadan evvel yapılmış ve M. X. yüzyıldan sanılan, «Türk Meliğinin şehri » Kökşibagan'daki⁷⁹ câmide gözükmektedir (lev. VIII g). Sonradan, XI.-XII. yüzyıl Hakanlı yapılarında (lev. VIII j, k) «Lotus kubbe» tekerrür eder. Türkmenistan üzerinden (lev. VIII h) Anadolu'ya da geldiği sanılan «Lotus kubbe», Vakıflar Mimârı Merhûm Sâm Ülgenden öğrendiğime göre, M. XII. yüzyıldan Erzurum Saltuk Türbesi üzerinde de bulunuyordu. Sonradan bu «Lotus kubbe» künbede münkalib olmuştu. Bu türbenin tamirini yapan S. Ülgen kubbenin künbedin altında kalan ilk şeklini ihyâ etmişti. Çadır bacası gibi (lev. VI a) tepesi fenerli kubbeler de erken Türk mimârisinde pek çoktur (lev. IX a, b).

Künbedli Türk çadırına (lev. I e-j) benzediği kadar *chattravâla* lı Uygur stuplarını (lev. III e, f) hatırlatan Hakanlı (lev. III g, h) ve Selçuklu (lev. III i, j) künbedli türbeleri bilhassa dikkati çeker. Yivli kasnaklı türbelerin gerek Hakanlı (lev. III g) gerek Selçuklu muhitinde (lev. III i, j) Mahâyâna *mandala* (dünya plânı) şeklinde plânlı (lev. III f) ve yivli Uygur türbelerinden (lev. III f) geliştiğine pek şüphe olmasa gerek. Künbedli ve kasnağı yivli Türk türbeleri, M. VII - XI. yüzyıldan kalan ve gövdeleri Bizans ve Roman uslûbunda pencereler ile müzeyyen bulunan, künbedli Ermeni âbidelerinden de başkadır. Ermeni künbedli-kuleleri Bizans mimârisine bağlanırken, Türk yivli türbeleri, Mahâyâna Buddhist stupla-

⁷⁷ Cenûbî Türkistan'da Car Kurgan (M. 1108 târifli: Zasıpkin, res. 42) ve Hazer kıyılarında Kâbus Türbesi (Van Berchem târihini 1027 olarak verir: E. Diez, Chorsanische *Baudenkmaeler*, (Berlin 1918) yivli gövdeler arz eden âbidelerdir. Radkân adını taşıyan iki türbeden, Elburz mıntkasında olanı üzerinde, Diez Gök-Türk yazıları gördüğünü sanmış fakat Van Berchem aynı yazıyı pehlevî sanmıştı (*Die Kunst.*, s. 72 - 75). Amu-Derya cenûbundaki Türk sikkelerinin bazısında, mahallî dillerde ve pehlevî yazı da vardır: bk. yukarıda not 73. Marquart'ın dediği gibi (*Eranşahr*, s. 251) Oğuzların İran illerine ilerlemesi çok eskidir.

⁷⁸Diez, «Islamic architecture», s. 919.

⁷⁹Esin, «Kökşibagan».

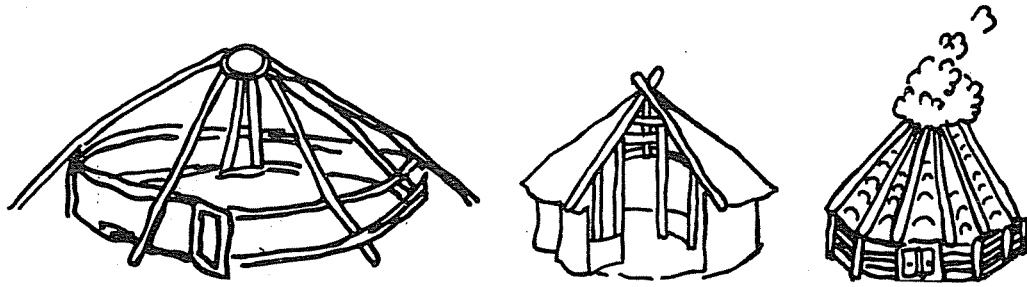
rının geleneğini takib eder. Ermeni mimârisinin Selçuklulara bir tesiri olarak bazen tasavvur edilen kubbe üzerine künbedden müteşekkil tertibler ise, İç Asya'da, M. I. yüzyıldan beri devam eden, proto-Türklerin IV. yüzyıldan ve Türklerin VI. yüzyıldan beri inşa ettikleri kubbe ve *chattravâla* künbedinden ibâret tertibden pek farklı değildi. Hattâ Ermeni mimârisinin de bu tertibi Buddhist âbidelerinden ilhâm alarak vücûda getirdiği hatıra gelebilir: Buddhist âbideleri, Kushan ve Parthe devrinde, Merve kadar uzanıyordu⁸⁰.

Yukarıda saydığımız Türk türbelerinin husûsiyetleri, Türklerin İslâmî mimâriye getirdikleri yenilikler arasındadır. Hakanlılar M. 992 - 999'da Çayardım almadan evvelki bilinen iki Sâ mânî türbesi, M. IX. - X. yüzyıldan İsmâ'îl Sâ mânî Türbesi ve M. 978 târihli ve âbidevi girişli, Arab Ata Türbesi⁸¹; komşuları olan Buddhist illerin tesirini kaydeden bazı Buddhist mimâri unsurları ihtivâ ettikleri şüphesizdir⁸². Nitekim, Türk Buddhist mimârisinde de, İrânî yapı geleneğinde, dört-köşe plânda ve köşebendler üzerine yükselen, yarım - küre şeklinde veya ellipsoid kubbeli ma'bed-

⁸⁰ G. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia* (Leiden 1970) (Gavur Kâle Buddhist kalıntıları: s. 147).

⁸¹ Pugaçenkova Rempel', lev. 99 (IX.-X. yüzyıl) İsmâ'îl Sâ mânî Türbesi. *Ibid.*, lev. 101 (M. 978 târihli Arab Ata Türbesi). Arab Ata Türbesinin iki husûsiyeti âbidevi giriş kapısı ve dört-köşe plân üzerine yükselen poligonâl kasnağıdır. Bu şeklin Uygur Buddhist mimârisinde çok tekerrürüne rastladık (lev. VIII d, e). Aynı şekilde bir tertip, M. IX. - X. yüzyılda bir Türk şehri olan Kökşibağan'daki câmininin orta kısmında gözüktür (Esin, «Kökşibağan»).

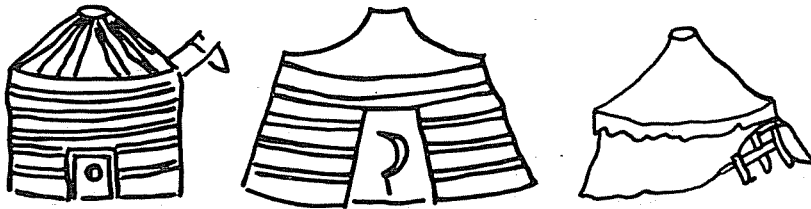
⁸² A. Strelkoff, «Iran and the pre-Islamic architecture of Turkestan», A. U. Pope, *A survey of Persian art* (1938 bask.), Chapter 24. Strelkoff Batı Türkistan'da Türk tesirleri üzerinde çok durmaktadır. Bazı yapılarda ve bu arada İsmâ'îl Sâ mânî Türbesinin üst katındaki binâyı çepeçevre saran koridorda Buddhist mimâri tesiri görülür (Buddhistler azizin kalıntıları etrafında dönerek saygı gösterir). *Buddhist and Manichean Turkish art*, lev. 11 a'da, Uygur mimârisinde çok tekerrürü eden ve iki tane dörtde-bir kürenin yan-yana getirilmesinden vücûda gelen kubbe altı köşebendinin Batı Türkistanda da görüldüğünü kaydetmiştim. Bu cins köşebend, hem Kökşibağan'daki X. yüzyıl Türk câmi'inde (Esin, «Kökşibağan») hem Arab Ata Türbesinde (Buddhist Uygur mimârisinde ve Kökşibağanda olduğu gibi poligonâl kasnak ile birlikte), hem de İsmâ'îl Sâ mânî Türbesinde mevcuttur.

a

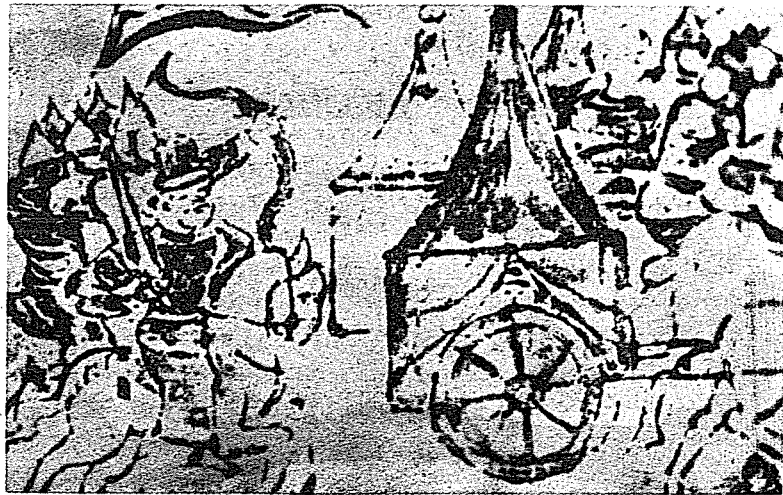
b

c

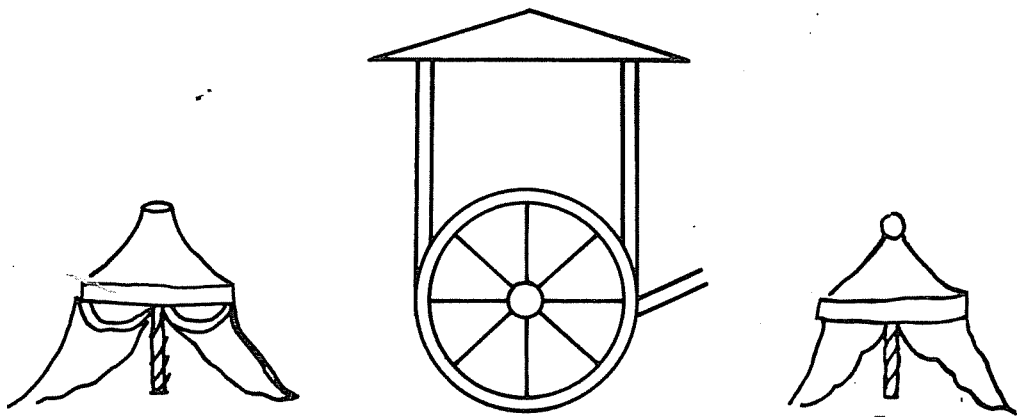

d

e

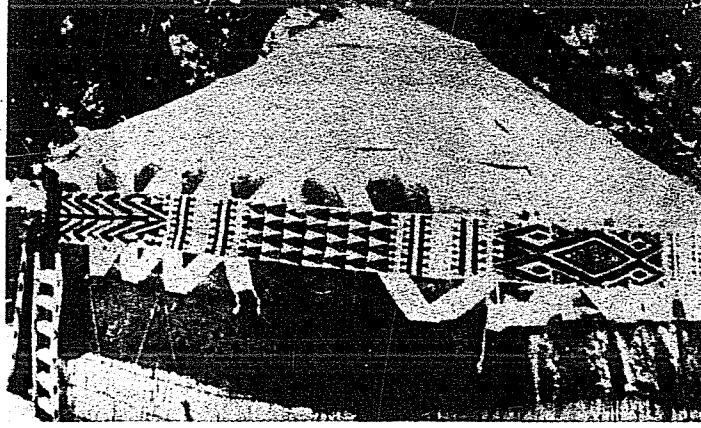
g

i

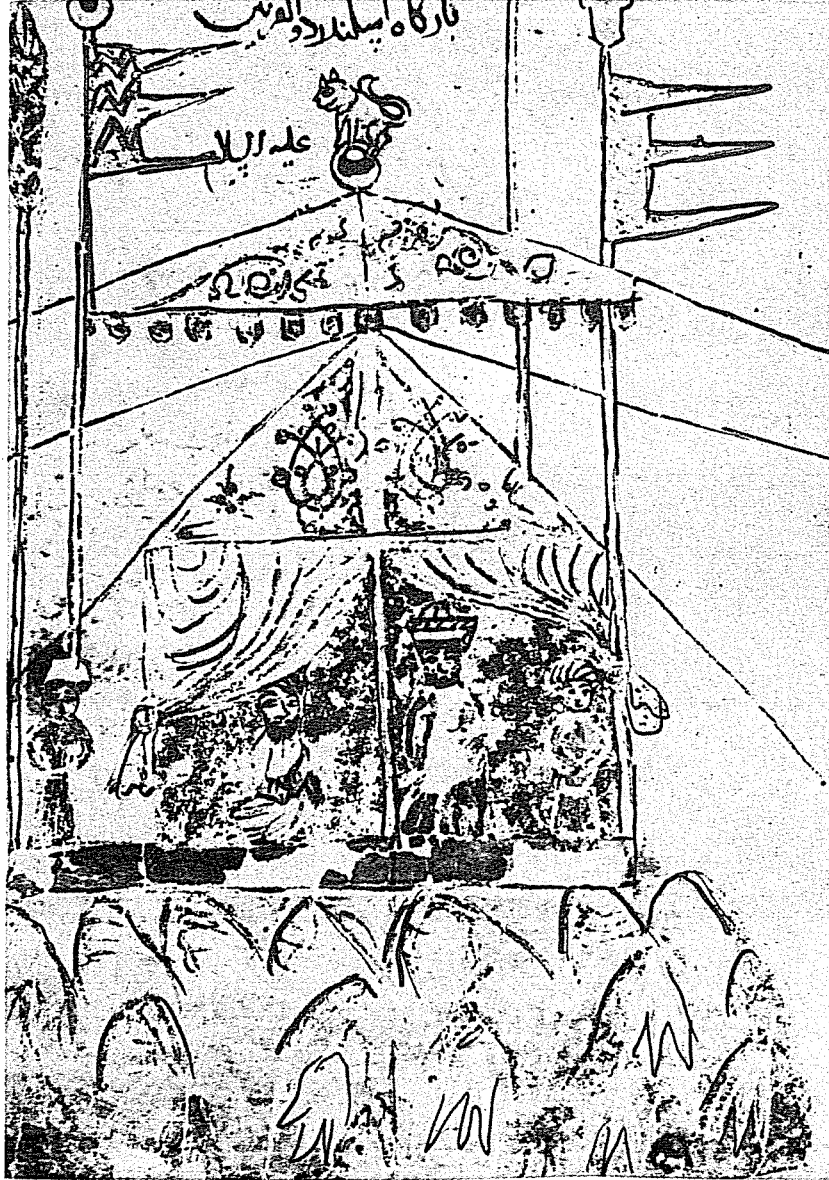
j

h

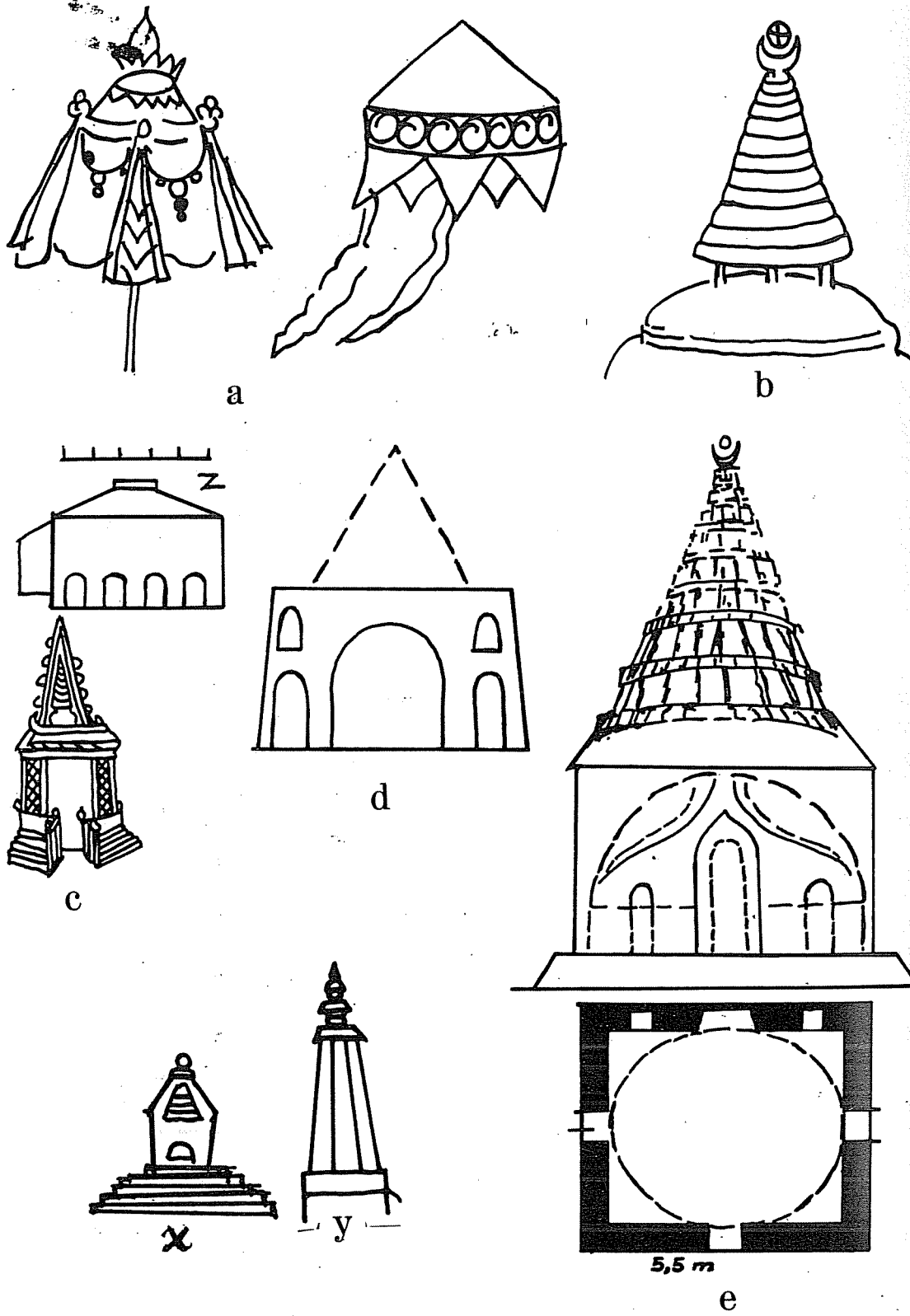

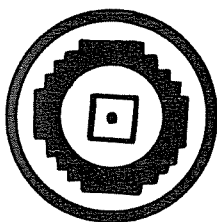
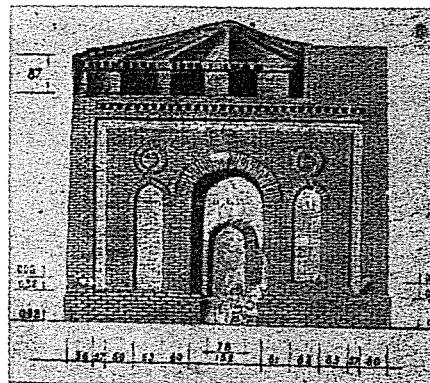
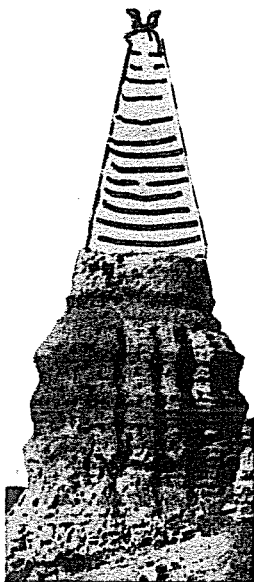
j

- a — Eski Taş Devrine âit kütüklerden yapılmış bir Sibirya (Buret) meskeninin rekonstitüsüonu. Okladnikov, res. 1'den.
- b — Cenûbî Shensi'de Pan-P'c köyünde Yeni Taş devrinden kütüklerden yapılmış ve toprak sıvalı bir yurt rekonstitüsüonu, Watson, res. 10.
- c — Modern Altay Türklerinin kütüklerden yapılmış yurdu. Haruzin, res. 9.
- d — Sibirya'da bir kaya üzerinde Taşar kültürü devrinden çadır resimler. Kisilov, lev. IX/1.
- e — Bir Kırgız çadırı. Haruzin, res. 4.
- f — Hunların tekerlek üstünde taşınan günlük veya çadırı. Chavannes, *Sculptures*, lev. 39.
- g — Bir Slav kitab resminde Kıpçakların göçü. Artamonov, res. 455.
- h — Hoylu ressam, (Azerbaycan) Abd al-Mu'min b. Muhammed al-Hoyt al-Nakkaş'ın Selçuk devri yazması *Varkah - Gülşah*'da (Topkapı) (H. 841) resmettiği çadırlardan biri.
- i — H. 992 târihli *Hüner-nâme* (H. 1523) varak 44'de Osman Gazi'nin çadırı.
- j — Afgan Türkistanında, Taş-kurgan yanında, bir Özbek çadırı.

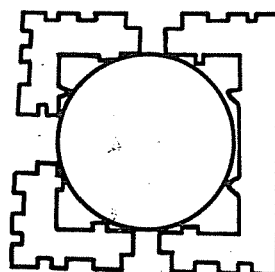
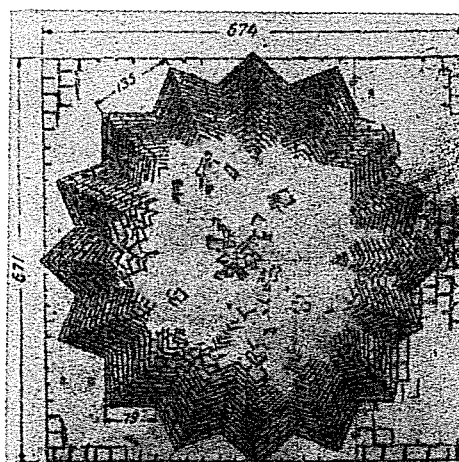
Sivaslı Naşiruddin'in H. 679 M. etrafında Aksaray ve Kayseri'de hazırladığı kosmo-
lojik eserde (Bibl. Nationale persan 174), varak 103'de Kaf Dağı üzerinde Iskender
Zu al-Karnain'in günlük, çadır, tuğ ve bayraklarını gösteren resim.

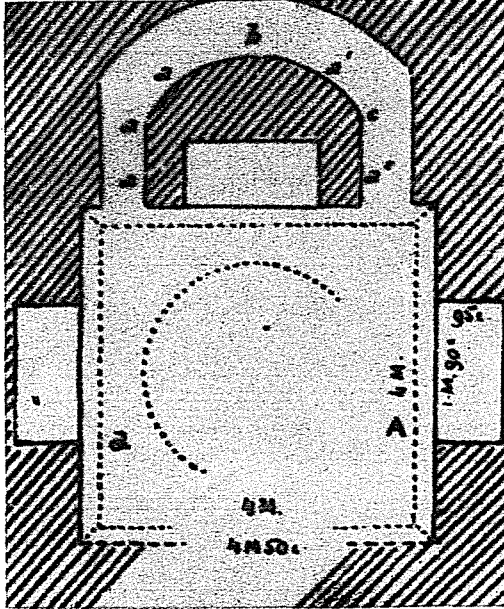

5,28 m.

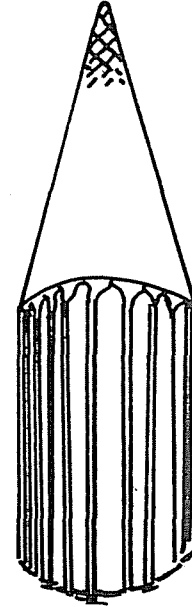
f

g

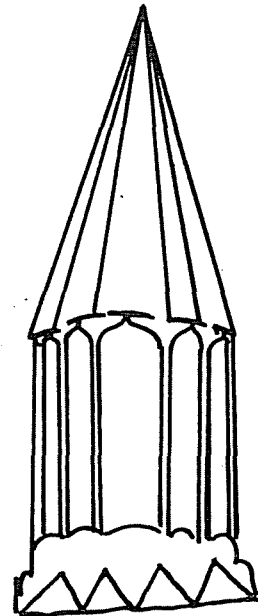
d

i

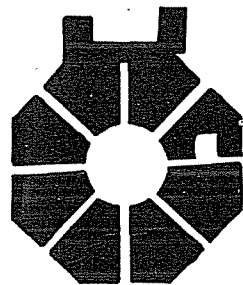
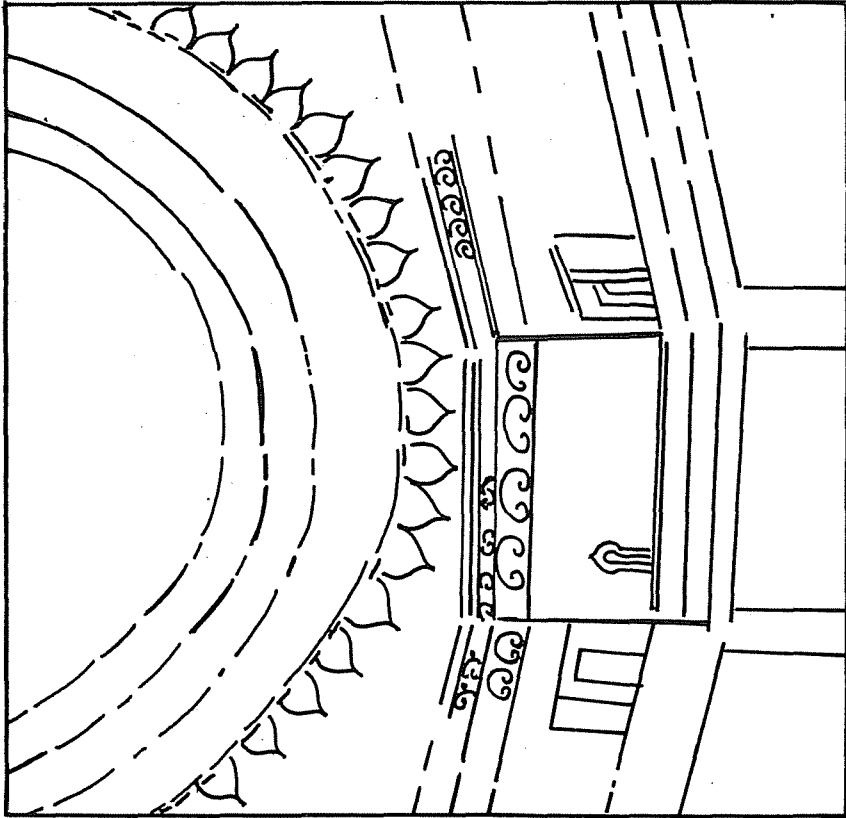

h

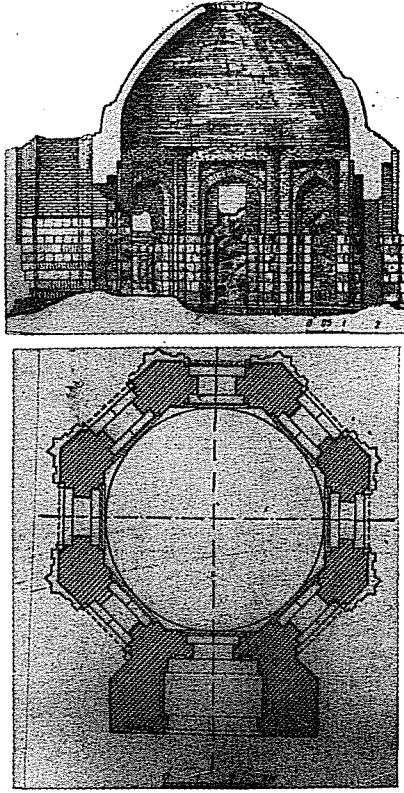

j

- a — M. IX - XII. yüzyıl Bozeklik Uygur ma'bedlerinden Ma'bed 9 da bir dıvar resminde bir burkanın günlüğü (Le Coq, *Chotscho*, lev. 21) ve Toyuk'da bulunan türkçe yazılı bir diğer dıvar resminde günlük tasviri (Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 639).
- b — Uygur şehri Koço'da IX - X. yüzyılda yapılmış ve hâlen Lelingrad Ermitage Müzesi, oda 259'da bulunan dıvar resminde (Manjusrinin tasviri) bir stup *chattravala'sı*.
- c — Seng'im'de Ma'bed «1» de bir Uygur dıvar resminde köşeli kaide üzerine tah-tadan stup tasviri. Grünwedel, *Idikut*, res. 139.
- d — Batı - Türk devrinden (M. VI - VII. yüzyıl) bir Kum - tura ma'bedi'nin kesit ve planı. Grünwedel, *Kultstaetten* res. 3 a, b.
- e — Kurtka'da (Turfan dağları) dıvar resimlerinde türkçe yazılar bulunan (bk. Grünwedel, *Idikut* 2 nci ma'bedin, Oldenburg, res. 36 - 38'e göre, rekonstitüsi-yonu ve kubbeli hücrenin planı.
- f — Küçük Hisar'da bir Uygur stup'u. Le Coq. *Chinese Turkestan*, lev. 26. Plan: Stein, *Serindia*, s. 272.
- g — M. XI. yüzyıl Hakanlı eseri Balacı Hatun türbesinin cenûb cehbesi ve künbed ile yer planı. Basenov, res. 16, 17 ve Yaralov'dan.
- h — Talasda Hakanlı âbidelerinden (X. - XI. yüzyıl?) Idris Peygamber Türbesi. Kibirov, res. 17'den.
- i — Rey'de Tuğrul Beğ (1038 - 1063) atf edilen türbe.
- j — Konyada Mevlânâ Celâluddîn Rûmî (1207 - 1273) türbesi.
- x — Taldı Kurgan'da bulunan Gök Türk harfleri ile yazılı «bengü taş» (mezar) da resmedilen âbide veya kurgan. Âbidenin içinde *chattravâla'yı* hatırlatır bir kısım vardır (bk. lev. III e). Orkun, cild III, s. 204.
- y — Ehram şeklinde *chattravâla*. Combaz, s. 119.
- z — Tabgaç devri (386 - 534) bir Tun-huang ma'bedinin kesiti. Fourcade, s. 32.

5m. 10m. 15m.
b

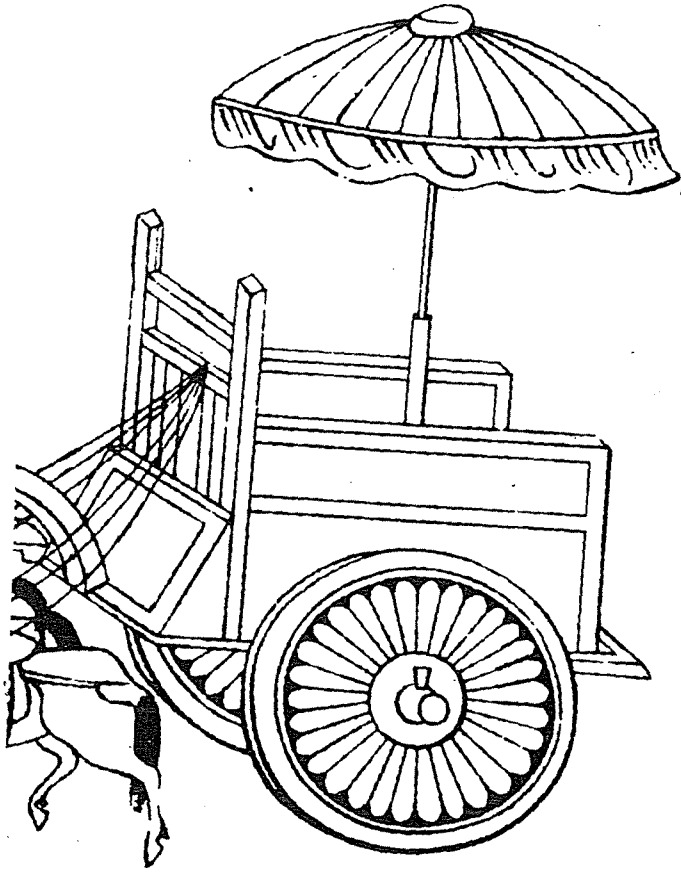

c

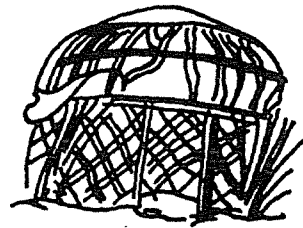
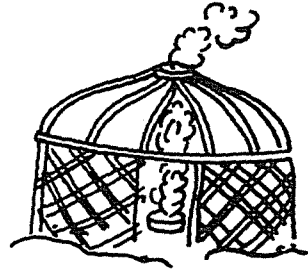

d

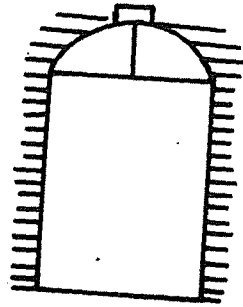
- a — Doğu Türkistanda Kum-arık Stup'u. Le Coq. *Buddh, Spaetantike*, cild III, res. 26.
- b — Uygur şehri Koço şimal köşesindeki büyük stup'un planı. Le Coq. *Chotscho*, s. 10.
- c — Uygur şehri Koço'da türkçe kitâbeli Ma'bed «a» da bulunmuş, keten üzerine bir Uygur resminde çok köşeli bir bina içi resmi.
- d — — Hakanlı devri (M. XI - XII. yüzyıl) Şapuran Ata Türbesinin görünüşü, kesiti ve planı. Nilsen, res. 22 - 23.

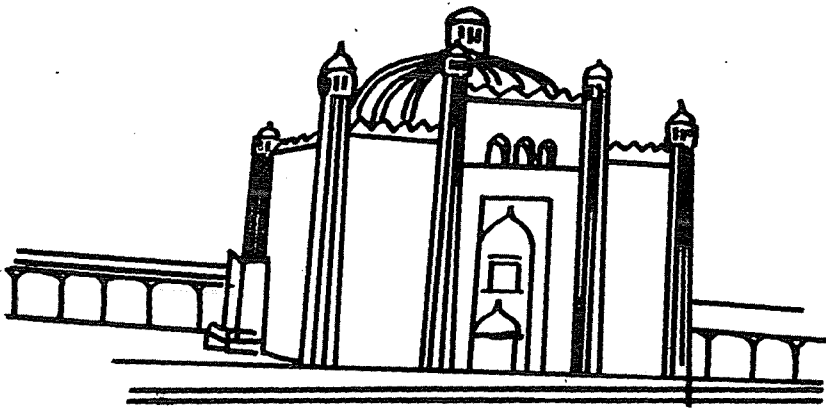
a

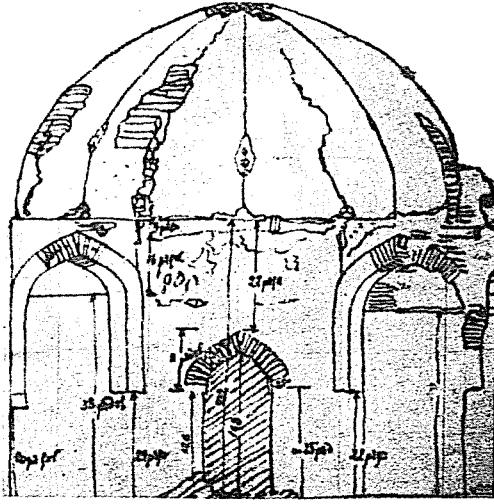
b

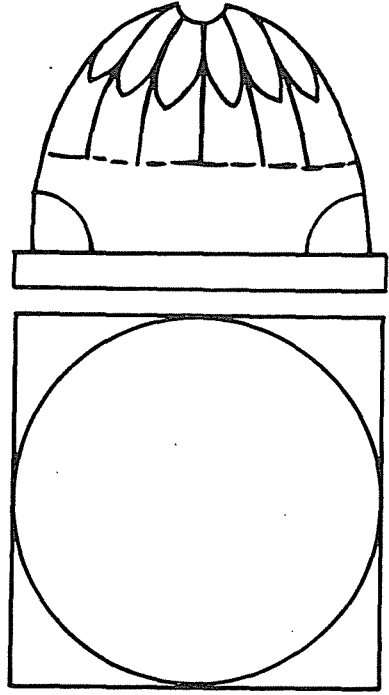
c

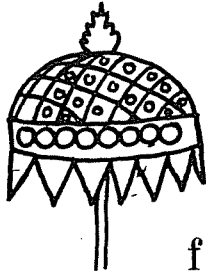
d

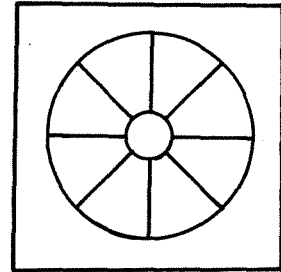
e

h

f

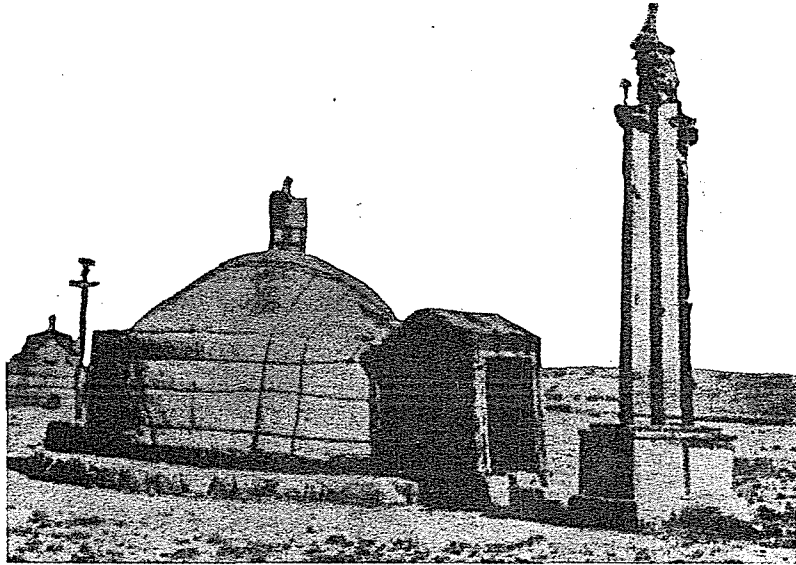

g

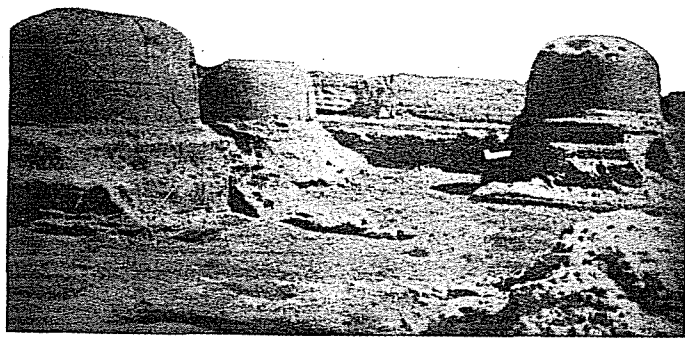
2,5m.

- a — Cheu devrinde, kağı üzerinde günlük. Biot, cild II, s. 489.
- b — Orta Asya'da (Turkic peoples'den) ve Anadolu'da Türk çadırı.
- c — Tsü k'ü Hun devrinden (V. yüzyıl) bir Tun-hu ang ma'bedi kesiti. Soper, res. 14.
- d — Kaşgar, yanı Artuç'da X. yüzyılda Hakanlı Türklerinin İslâmiyeti kabûlunu sağlayan Satuk Bugra Hanın türbesi (çok tamir görmüştür).
- e — Talas bölgesinde, XI. yüzyıl Hakanlı türbesi Balacı Hatun türbesinin iç kesiti. Yaralov, res. 13. Cebbe ve plan için bk. levha III g.
- f — Batı Türk devri (bk. not 72) Buddhist Kum-tura köylerinin birinde günlük tasviri. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 22.
- g — Batı - Türk devri Buddhist Kum-tura öylerinin birinin kubbesinin planı Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 21.

mel Esin

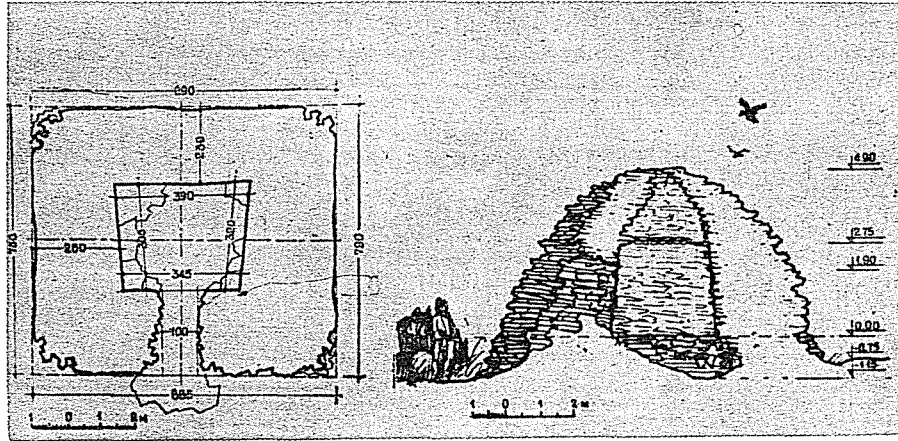
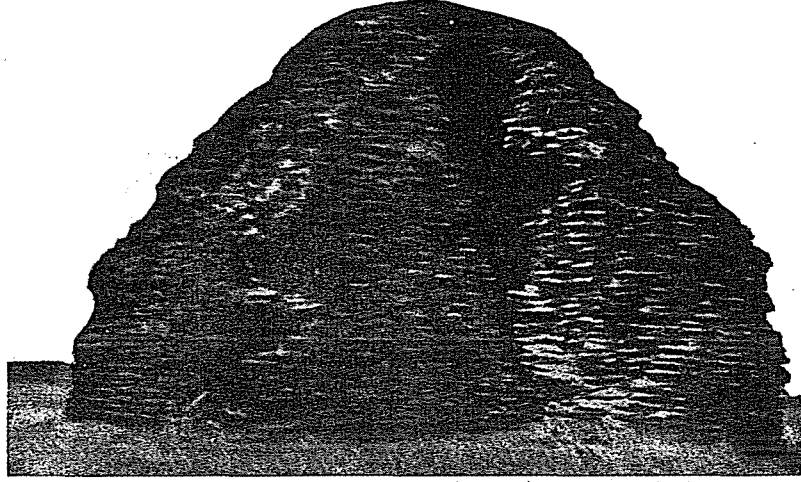

a

b

EVHA VI

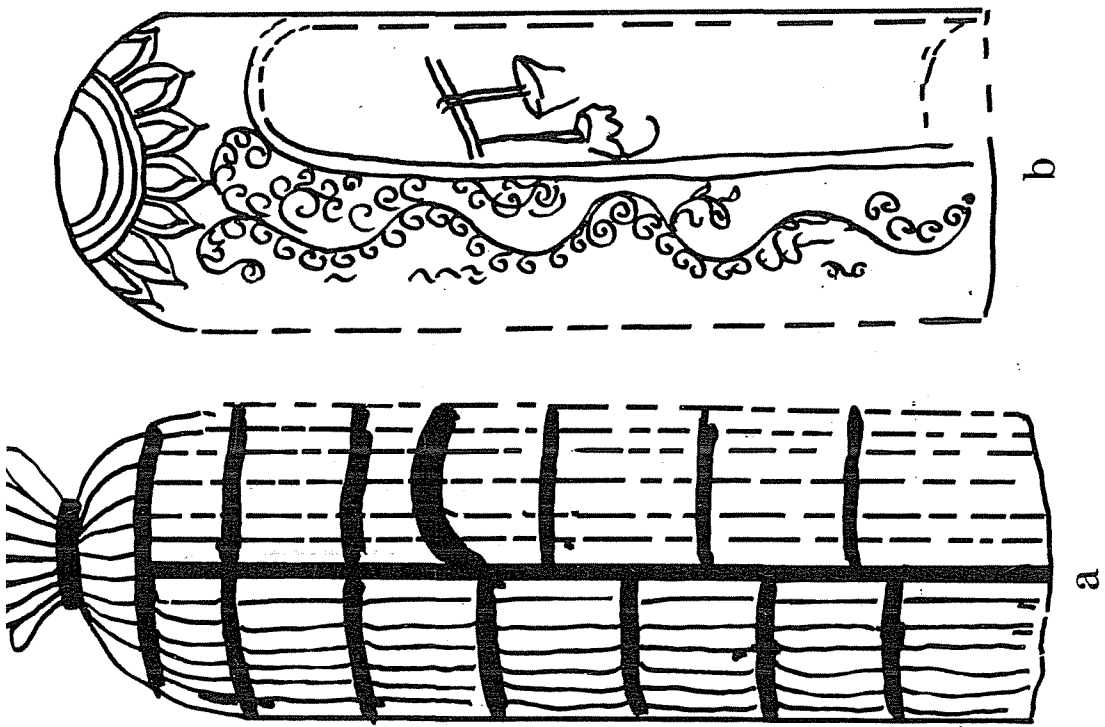
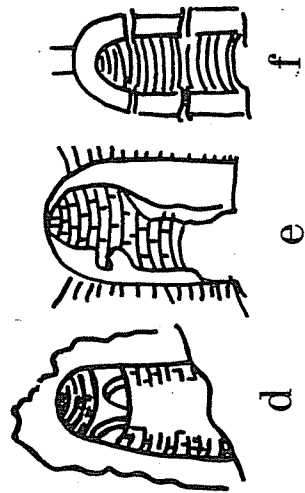
a — Doğu Türkistanda Kaşşehir'de bir «ak-öy» (ak çadır) Ancient Buddhist arts, res. 556.

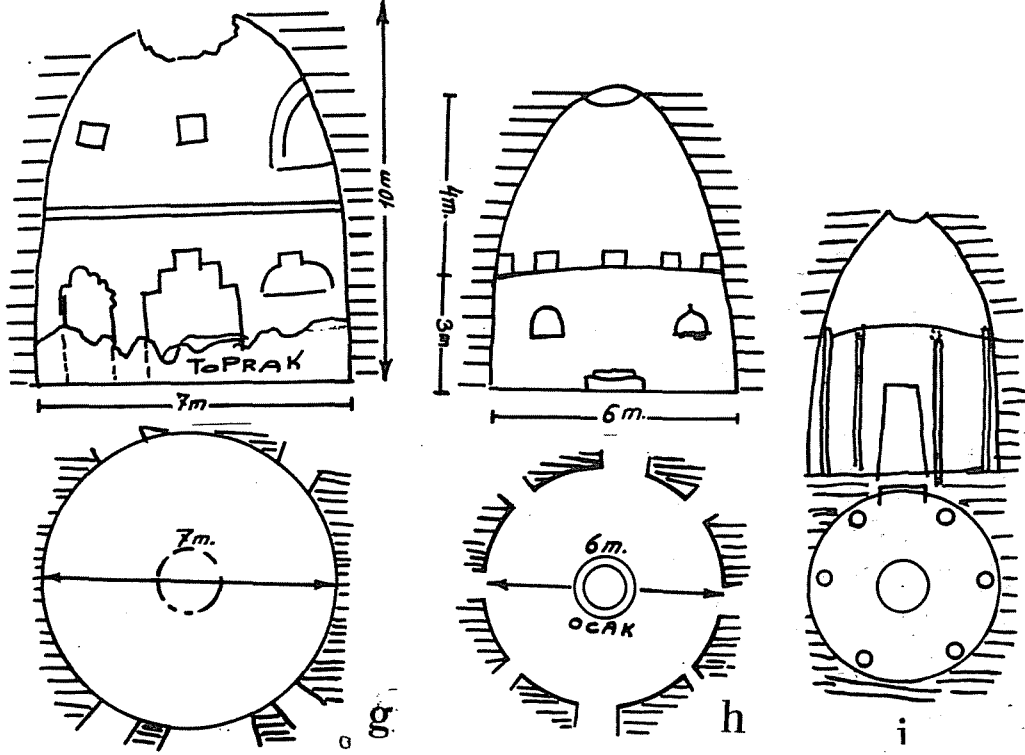
b — Uygur şehri Koço'dan stup'lar Oldenburg'dan.

c — Kara-kengir (Orta Kazakistan) ilinde, M. VIIX - IX. yüzyıldan sayılan Donbaul Türbesi, Gerasimov, lev. 1.

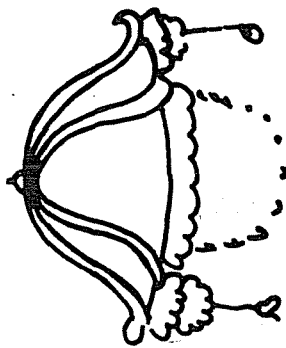

c

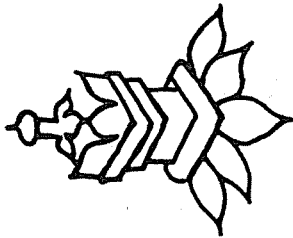

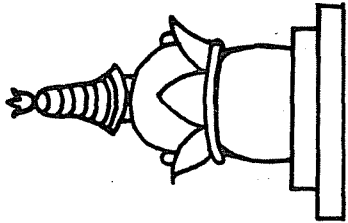
- a — M. IX - XII. yüzyıldan Bezeklik Uygur Buddhist ma'bedlerinden ma'bed 9'daki duvar resminde bir Brahmanın bir Burkana hediye ettiği hasırdan örülmüş inzivâ çadırı. Le Coq, *Chotscho*, lev. 29. Çadırın görülmiyen kısımları, Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 673'deki mümâsil Uygur tasvîrine göre itmâm edildi.
- b — M. IX - XII. yüzyılın Bezeklik Uygur Buddhist ma'bedlerinden Ma'bed 9'daki bir resimde bir tarkanın (bk. not 28) bir burkana hediye ettiği yüksek hükümdâr çadırı. Le Cop. *Chotscho*, lev. 20.
- c — Şorcuk Ming-öy XIII'de türkçe kitâbeli, erken Uygur devrine atf edilen Buddhist duvar resimlerinin birinde yüksek cinsden Türk kereküsü (bk. lev. VII b) şeklinde bir hücrede oturmuş, yazı yazan bir râhib resmi. Stein, *Serindia*, res. 280.
- d — Doğu Türkistanda Gök-Türk yazıları bulunan (bk. not 47) Miran kalelerinde yüksek cinsden Türk kereküsü (bk. lev. VII b) şeklinde oda harâbesi. Stein, *Serindia*, res. 126.
- e — Bezeklik Uygur Buddhist ma'bedlerinden yüksek cinsden Türk kereküsü (bk. lev. VII b) şeklinde bir ma'bed. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 503.
- f — Bir Uygur duvar resminde yüksek cinsden Türk kereküsü (bk. lev. VII. b) şeklinde, bacalı bir râhib hücre resmi. Grünwedel, *Idikut*, res. 137.
- g, h — Bâmiân'da, «Şehr'i-Zahhak» adlı kızıl kayanın üstündeki eski kale harâbelelerinde Batı Türk devrinden kalan iki tane, Türk kereküsü şeklinde, 25 - 30 x 8 sm tuğladan binâ edilmiş oda.
- i — Prof. Margula'nın tarif ettiği Mangışlak'da yer altında bulunan, Türk kereküsü şeklinde, taş ma'bed. Ortada ocak vardır. Dibde bir hücre mevcuttur. Duvar boyunca tahta sütunlar vardır. Duvarlara hakkedilmiş tasvîrlerde savaş sahneleri, muhâribler ve ejderler görülmektedir. Medoyev bu âbide hakkında eser hazırlamaktadır.

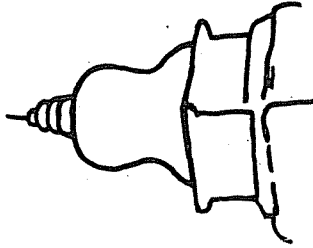
a

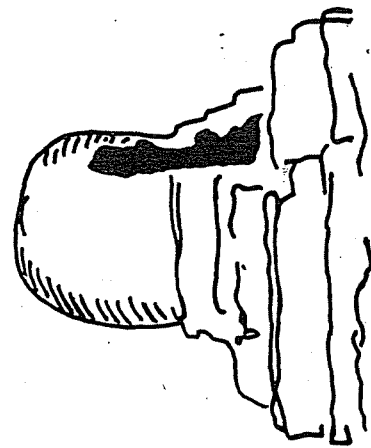
b

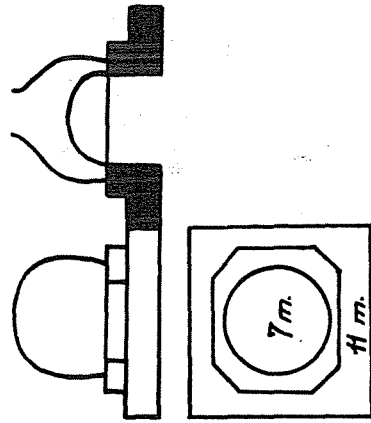
c

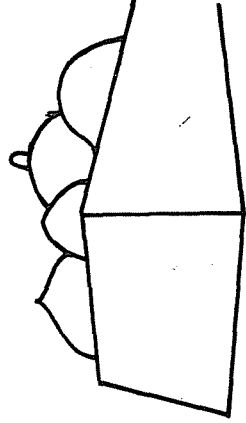
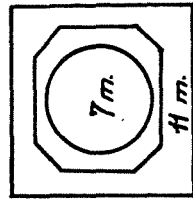
d

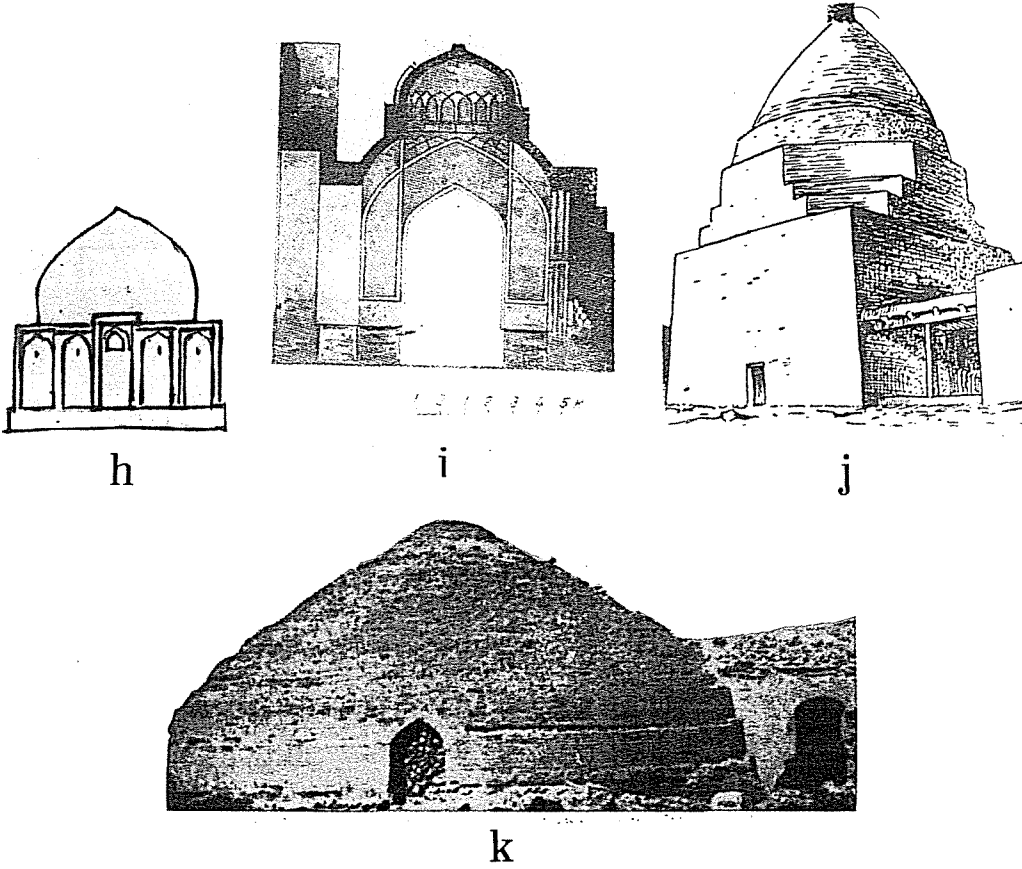
e

f

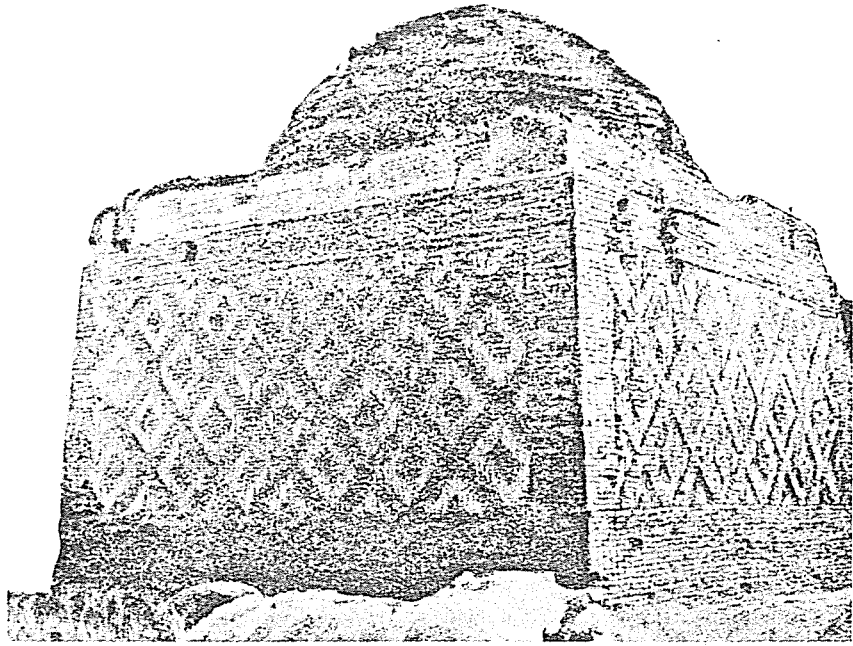
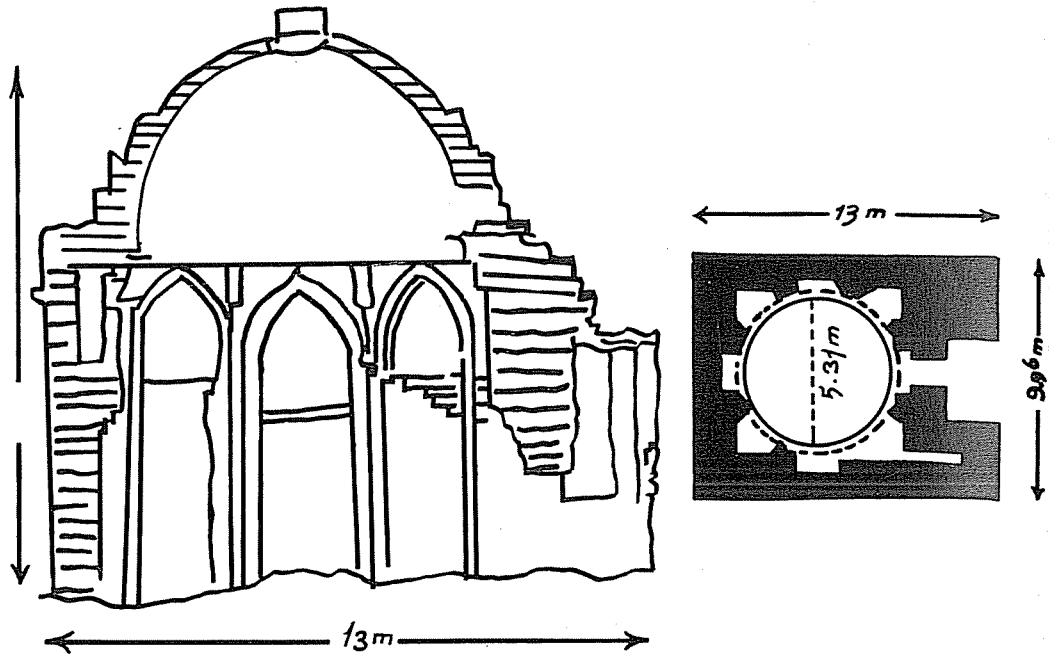

g

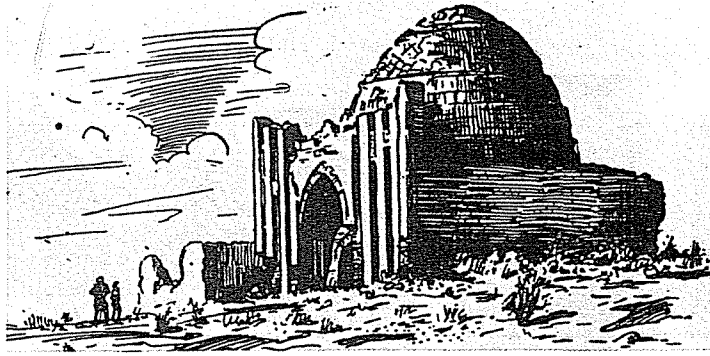
- a — Bir Uygur tahta basmasında, lotus çiçeği şeklinde Burkan günlüğü. Müller, *Bigurica II*,
- b — Şimâlî Chi devri (550 - 577) bir taş oymasında stup modeli.
- c — Bir Uygur bağrağında Basaman'ın (şimâlî «kuzetkici» [gözetici] si) elindeki stup modeli. Lo Coq. *Chotscho*, lev. 42.
- d — Kaşgar'da Mauri-Tim stup'u. A. Stein, *Ancient Khotan*, (Oxford 1907) lev. I.
- e — Uygur şehri Koço'da çift kubbeli bir stup'un görünüşü, kesiti ve planı. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 669.
- g — Kökşibagan'da «Türk Meliginin» şehrinde (hâlen Hazar adlı Buhârâ ile Semerkand aşası kalıntı) X. yüzyıldan kalma Orkon Hakanlı mescidi (Bk. Esin, «Kökşibagan»).
- h — Türkmenistan'da M. XI. yüzyıldan Sarahs türbesi. Pribitkova, res. 12.
- i — Hakanlı sülâlesinden Muhammed b. Suleyman Arslan Hanın M. 1119/20'de yaptırdığı Buhara Namazgâhının çift kubbeli orta hücreninin doğu-batı cihetinde kesit, Bilsen, res. 26.
- j — Safid Rulan, Kırgızistan'da, M. XII. yüzyıldan Hakanlı devri eseri Şah Fazıl Türbesi, Bernştam, res. 50.
- k — Hakanlı sülâlesinden Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şems al-Mülk'ün (1068 - 1080) Zerefşan vadisinde yaptırdığı Ribat i-Melik'den bir serdâbe, Yakubovsky, lev. X/2.

Emel Esin

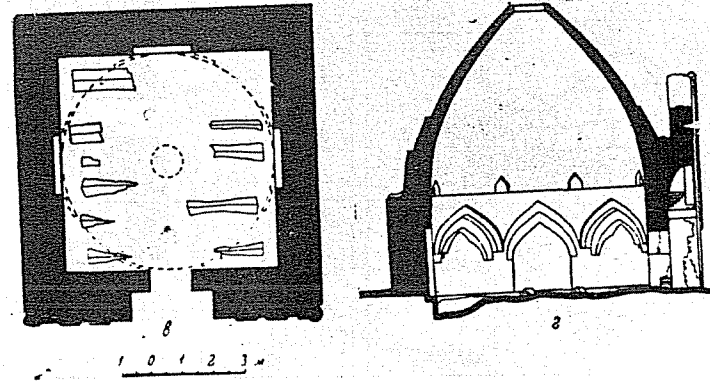
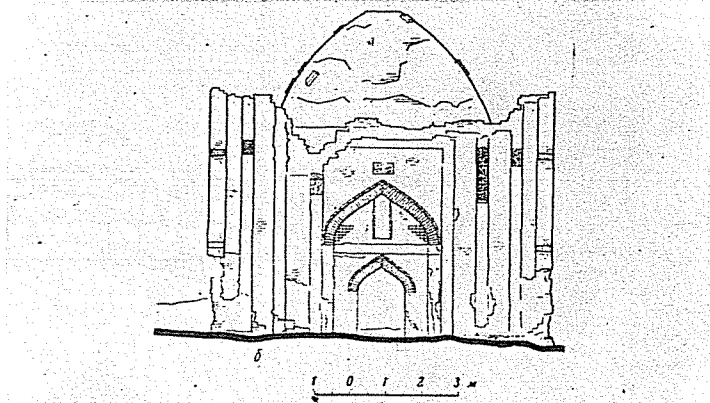

a

LEVHA IX

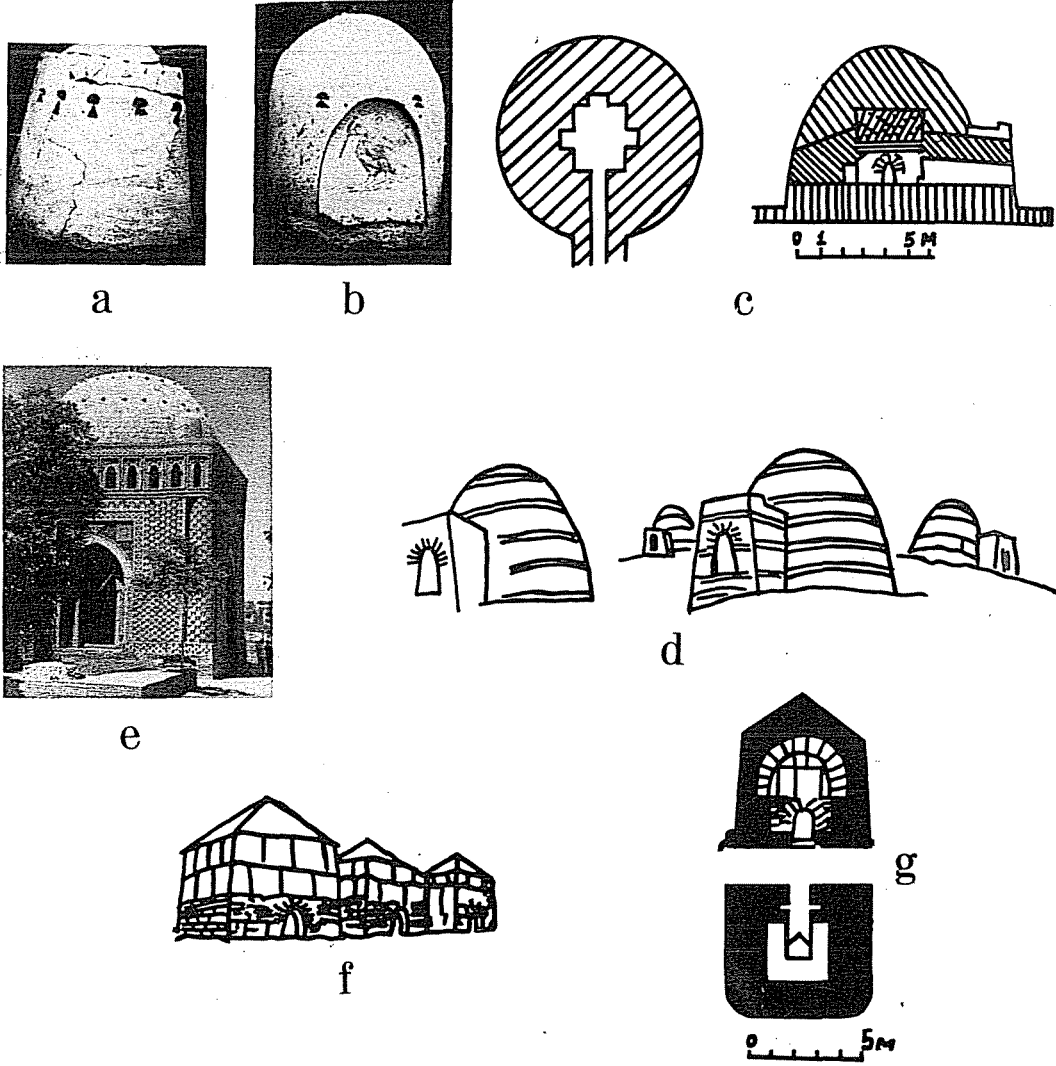

a

b

- a — Orta Kazakistanda (Kara-kengir vâdîsi) M. XI - XII yüzyıldan Hakanlı devri eseri Alaşa Han türbesi kesiti. planı. Gerasimov, res. 22 - 25. Görünüş resmi, A. H. Margulan, «Arhitekturnie pamyatniki rr. Kengir-i Sarı-su», Kratkie soobşçeniya Institutu Istorii material noy kulturu (Moskova 1949)'dan.
- b — Oğuz illerinde (Aral mıntıkası), Inkâr Derya boyunda, M. XI - XII. yüzyıldan Sarlığ Tam türbesi görünüşü, cebhesi, planı, kesiti. S. P. Tolstov, *Po drevnum deltam, Oksa i Yaksarta* (Moskova 1962) res. L82.

a, b — Merv'de bulunmuş, V.-VI. yüzyıllardan sanılan kemik mahfazaları. Müellifin Ermitage Müzesinde aldığı fotoğrafı.

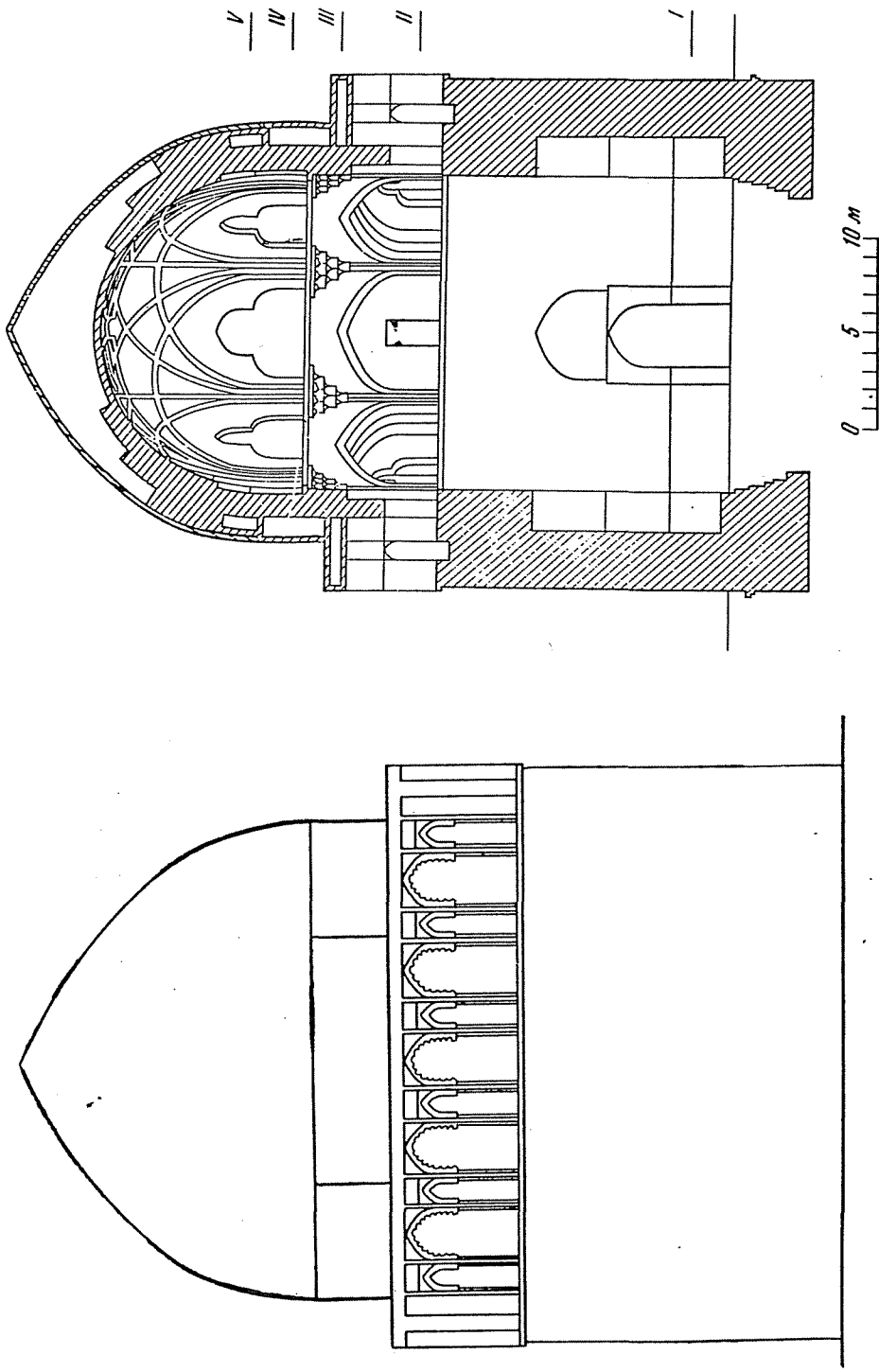
c, d — Türklerle meskûn İlek vâdisinde (bk. not 89), Kındık-tepe'de kalıntıları bulunan «naus» ların planı, kesiti ve rekonstitüsiyonu.

N. A. Nil'sen, *Arhitektura Sredney Azii V-VIII vv.* (Taşkend 1966), res. 31-32.

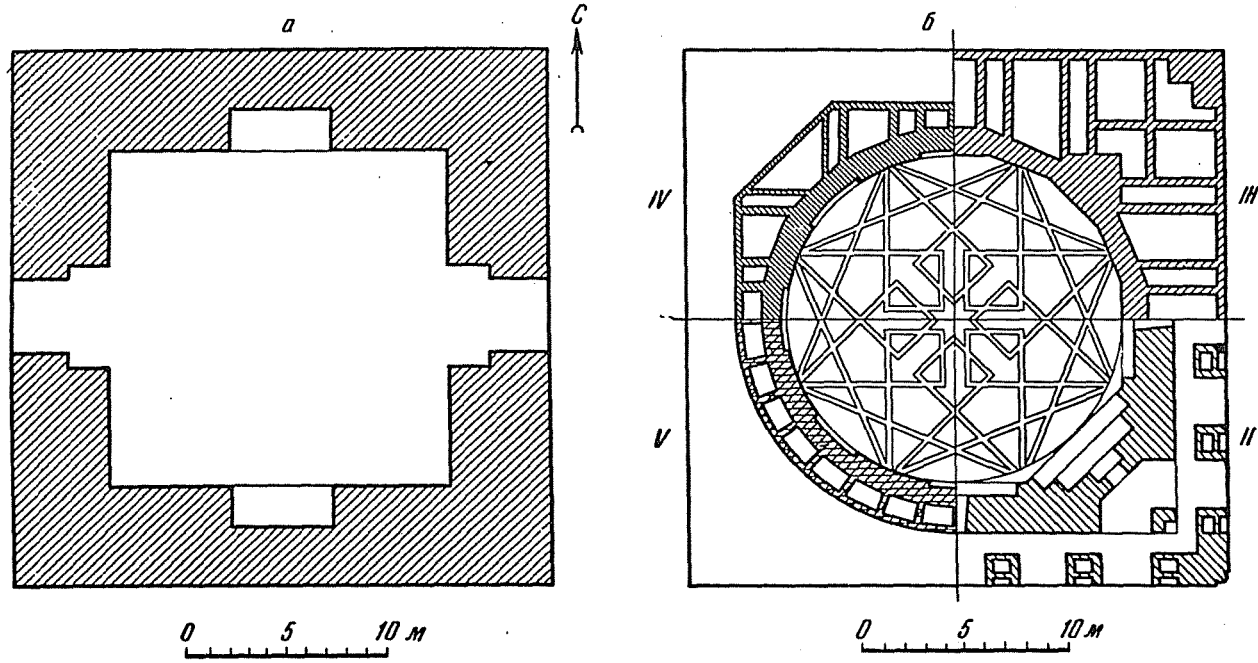
e — IX.-X. yüzyıl eseri Buhârâda İsmâ'il Sâmanî Türbesi. Müellifin 1955'de aldığı fotoğrafı.

f, g — Halaç boyundan bir Türk soyunun hâkim olduğu Penc-kend'deki (bk. not 73) «naus» şeklinde türbelerin rekonstitüsiyonu, kesiti ve planı. Nil'sen, res. 29, 30.

Emel Esin

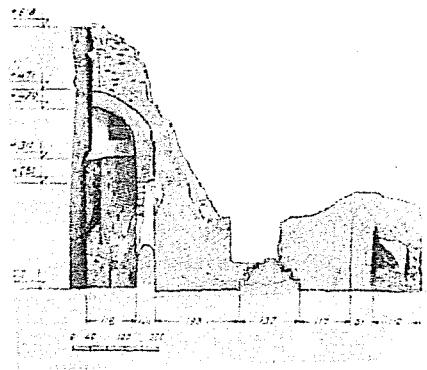
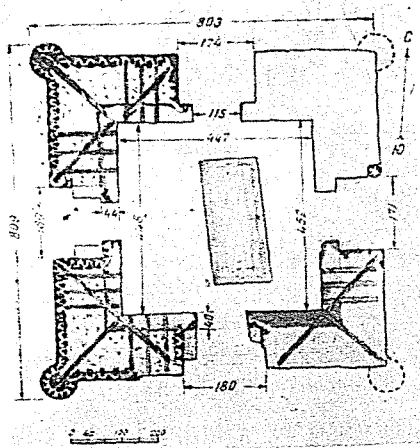
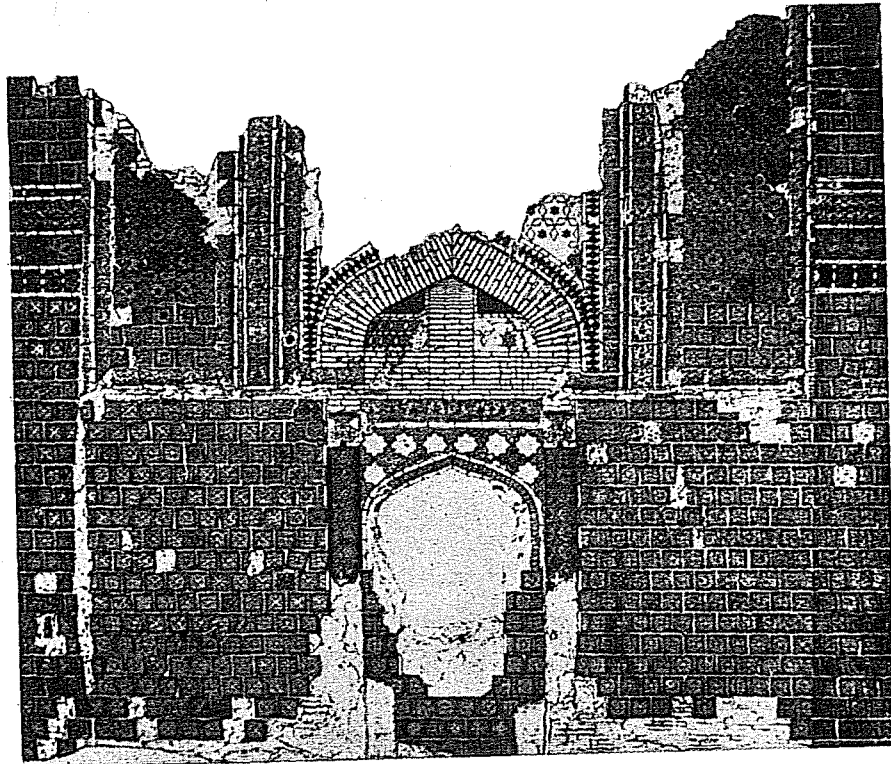

LEVHA X

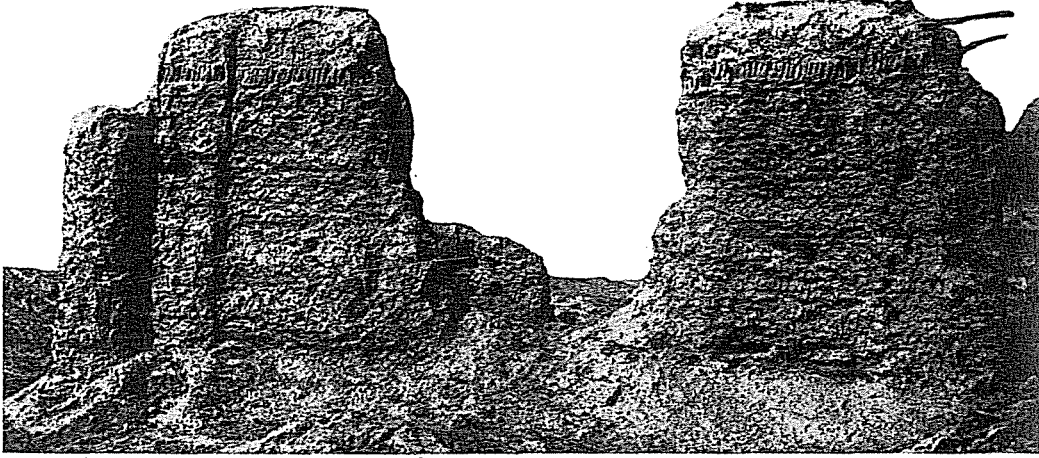

Muhammed b. Atsız Al-Sarahsı'nın eseri, Merv'de Sultan Sancar (1086 - 1157) türbesi kesiti, yer ve kubbe planları, Pugaçenkova, *Türkmenistan*, s. 318 - 20'deki resimler.

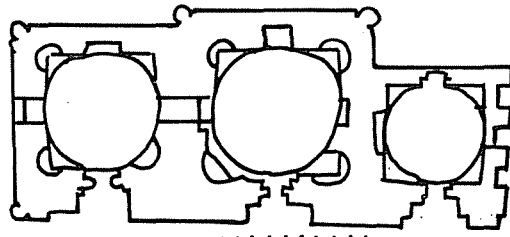
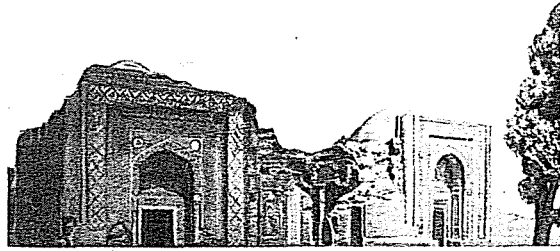
Emel Esin

a

b

c

- a — M. XI. yüzyıl Hakanlı eserlerinden Taraz'da Ayşe Bibi türbesi cebhesi, planı ve kesiti. Basenov, res. 19 - 21.
- b — En eski Türk - İslam türbelerinden Kaşgar'da «Mezar»ın harâbesi. 37 x 20 x 6 sm boyda tuğlalardan yapılmıştır. 12 m cebhesi, dört - köşe planı ve köşelerde minâre gibi ince kuleleri vardı. Hambis, *Toumchouq*, cild I, res. 5.
- c — Üzken'de Hakanlı türbesi, Resmin sağından soluna doğru, M. 1152 târîhli Celâ-luddîn Huseyn b. Hasan Alp Kılıç Tong Bilge Türk Toğrul Kagan Türbesi, M. 1012 târîhli İlik Nasr. b. Ali Türbesi ve M. 1186 târîhli adsız türbe. Berns-tam, res. 3.

ler vardı⁸³. Tung-Yabgunun⁸⁴ Soğdu M. 605-616'da ve Farsı 581-618 arasında feth etmesi üzerine bu illere Türk tesirleri girmiş ve Türkleşme başlamıştı. Buna karşılık Türkler de İrânî dinlerini kabûl etmişti ve İbn Hurzâzbah⁸⁵ Türkler arasında çok Mecûsî olduğunu kaydeder. Merv-i Şâhchânı Türk fâtihi Tunga-Er-Alpin binâ ettiği ve Çayardı ile Horâsânın Türk illeri olup Arab futûhâtından sonra İranlılaşması hakkındaki Kâşgârî'nin rivâyeti Batı Türk devri ilerlemesi ile ilgili olsa gerek. Filhakika, M. 712'de Kutabîh «Hakan Oğlu» ile Merv yakınlarında muhârebe etmişti.⁸⁷ Bütün bu târîhî olaylar içinde bizi bilhassa ilgilendiren «naus» denen Mecûsî kemik mahfazalarının (lev. IX A/a, b) Mervde bulunan V - VI. yüzyıldan numûnelerinin ve yine o şekilde yapılan VI - VIII. yüzyıl. Mecûsî türbelerinin bazılarının Türk çadırına benzemesidir. Filhakika, söz konusu olan «naus» lardan, dört-köşe plânda ve ehram şeklinde künbedli olanlar (lev. IX A/f, g) bir Türk Halaç⁸⁸ sülâlesinin hâkim olduğu Penc-kend'dendir. Müdevver plânlı ve kubbeli olup bilhassa Türk çadırına benzeyen «naus»lar (89 lev. IXA/c, d) ise, Türk illeri boyundan akdığını İbn Hawkal'dan öğrendiğimiz İlek nehri boyundadır. Böylece, İrânî ırktan Sâ mânî hükümdârının IX. - X. yüzyılda türbesi (Lev. IXA/e), yerli gelenekte yapıldığı zaman, bu gelenek, İran ve Türk kültürlerinin üçyüz ilâ dört yüz yıldır kaynaşması netcesinde vücûda gelmişti. Fakat şu muhakkaktır ki Hakanlılar 992-999'da Çayardıyı aldıktan sonra, yerli gelenekte, dört - köşe plânlı, yarım - kürre veya ellip-

⁸³ Le Coq, *Chinese Turkestan*, lev. 26, Küçük - Hisar gibi bir Uygur merkezinde, «Fars yapısında», dört-köşe plânlı, yarım-kürre künbedli bir ma'bede dikkati çeker.

⁸⁴ Chavannes, *Documents*, s. 135, 171.

⁸⁵ İbn Hurzâzbah, *Al-masalik wa al-mamâlik* (Leiden 1889), s. 262.

⁸⁶ Kâşgârî, «Kaz» maddesi.

⁸⁷ Cl. Huart, «Amra», *Encycl. of Islam* (Leiden 1913). Huart bu «Hakan-oğlunun» Kül-Tigin olduğunu sanmışsa da, H. 119'da Tabarî'ye göre, Araplar Türkişler ile de harbettir.

⁸⁸ Bk. yukarıda not 73.

⁸⁹ İbn Hawkal, s. 487: İlek nehri Türk illerinden gelir ve Binkathda Sir-Derya'ya akar. Binkath ise Taşkend ilinin, yani, M. 605'den beri bir Türk Tudunu idâresinde olup Türklerle meskûn ilin başkenti idi (Chavannes, *Documents*, s. 14, 83, 141 - 142.) Taşkend Türkleri IX. yüzyılda Müslüman oldu: W. Barthold, «Tashkend», *Encycl. of Islam* (Leiden 1934).

soid kubbeli ve Arab Ata Türbesi gibi âbidevi girişli türbeler devâm etmekle beraber, bir çok yenilikler de meydana geldi ve bu yenilikler yukarıda saydığımız Buddhist Türk mimârisinden tevâris edilmiş unsurlardı.

Bazı Orta Asya türbelerinde, kalelerde olduğu gibi, köşelerde minâreye benzeyen sütunlar vardır (lev. XI a, b). Başka bir yazıda Türk minâresinin bu kule-sütunlardan geliştiğini göstermeğe çalışmışdık⁹⁰.

Böylece Türk çadırından başlayan, Türk kurganı ve stupundan geçen, belki Türk «naus»unu da ihtivâ eden gelişme, X. - XI. yüzyıllarda, Türk uslubunda türbeler meydana getirdi. Çinden Hindîstana, Farsa ve Rûma kadar, Türkistanda, Horasanda, Oğuz memleketi Aral kıyılarında (lev. IXb) nice Türk türbeleri dizilirdi. Bu âbidelerin en güzellerinden biri, gök çini kaplı kubbesi ile kadim Gök-türk çadırına benzeyen Merv'deki Sultan Sancar (1086 - 1157) Türbesi (lev. X) üzerinde bir Türk mimârının adı hakkedilmiştir : Muhammed b. Atsız Al-Sarahsi⁹¹.

⁹⁰ E. Esin, «Kara-hanlıların İslâmî âbideleri», *VI. Türk Târîhî Kongresine bildiriler*, (Ankara 1967), s. 124-125.

⁹¹ Puğaçenkova, *İsskustv Turkmenistana*, s. 212.

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

- ABDADW* — *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*
ADKPADW — *Abhandlungen königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften*
Ancient Buddh. arts — *The ancient Buddhist arts in Central Asia and Tun-huang* (Kyoto 1962).
- Artamonov — J. Artamonov, *Istoriya Hazar* (Leningrad 1962)
Auboyer — J. Auboyer, *Le trôn et son symbolisme dans l'Inde ancienne* (Paris 1949).
Balâzurî - Al-Balâzurî, *Kitâb u-futuh al-buldân*, Z. Ugan terc. (Istanbul 1956)
Bang-Rachmati — W. Bang G. R. Rachmati, «Die Legende von Oghuz Qaghan» (*SDPADW* XXV, 1932).
- Barthold, «Özbek» — W. Barthold, «Onyedinci asırda Özbek hanları sarayındaki me-râsim», türkçe terc. A. İnan, *Türk Hukuk Târîhî dergisi* (Istanbul 1941 - 42)
- Basenov — A. Margulan — T. Basenov — M. Mendikulov, *Arhitektura Kazahs-tana* (Alma-Ata 1959)
- İbn Bibi — İbn Bibi, *Al-avâmir al-'Alâiyya fî'l al-umûr al-'Alâiyya* (Erzi bask. An-kara, 1956).
- Biot — E. Biot, *Le Tchéou-li* (Paris 1851).
- Caferoğlu — A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü* (Istanbul 1934)
- Chavannes, *Documents* — E. Chavannes, *Documents sur les tou-Kiues (Turcs) Occi-duaux et notes additionnelles* (Paris 1903).
- Chavannes, *Sculpture* — E. Chavannes, *La sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han* (Paris 1893).
- Chavannes, *Se-Ma-Ts'ien* — E. Chavannes, *Mémoires historiques de Se Ma-Tsien* (Paris 1967).
- Combaz — G. Combaz, «L'évolution du stupa en Asie», *Mélanges chinois et bouddhiques*, (Bruxelles 1955).
- Diez, *Die Kunst...*, E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (Berlin 1925)
Diez, «Islamic architecture» — E. Diez, «Islamic architecture», A. U. Pope, *A. survey of Persian art* (London 1938 - 39).
- Al-Dimişkî — Şemsuddîn Abû 'Abdullâh Muhammad Al-Dimişkî, *Nuhbat al-dahr fî 'acâib al-barr va'l bahr*, A. Mehren baskısı. (Amsterdam 1964).
- Drevneturskii slovar — V. M. Nadelyaev, — D. M. Nasilov, — E. B. Tenşev — A. M. Şerbak, *Drevneturskiy Slovar* (Moskova 1968)
- Eberhard, Çin — W. Eberhard, *Çin Târîhi* (Ankara 1947).
Eberhard, «Lokalkulturan» — W. Eberhard, «Lokalkulturen in alt-China», *Suppl. T'oung-Pao* XXXVII (London 1942).

- Eberhard, «Şimâl — W. Eberhard, *Çinin şimâl komşuları* (Ankara 1942).
- Ergin — M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (Ankara 1948).
- Esin, Buddh. and Manich. Turkish art — E. Esin, *Antecedents and development of Buddhist and Manichean Turkish art in Eastern Turkestan and Kansu* (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1967).
- Esin, «Kökşibagan» — E. Esin, «Zerefşan kıyılarında Türk Meliğinin şehri Kökşibagan'da Hakanlı devrinden mescid», *Türk Kültürü* 98 (Ankara, Aralık 1970).
- Esin, «Mêng-sün» — E. Esin, «Gök-Türklerin ecdâdından Tsü-k'ü Mêng-sün (M. 367 - 433) devrinde san'at», *Türk Kültürü* 100, (Ankara, Şubat 1971)
- Esin, «Al-qubbah» — E. Esin, «Al-qubbah al-Türkiyya», *Atti del III Congresso di Studi Arabi e Islamici* (Napoli 1967).
- Esin, «Tesîrler» — «Eurasia göçebeleri ve Türkistan san'atının Türk san'atına bazı tesîrleri» *Birinci Türk san'atı kongresi bildirileri* (Ankara 1961).
- Fourcade — F. Fourcade, *La peinture murale de Touen-houang*, (Paris 1962).
- Franke, *Geschichte* — O. Franke, *Die Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin 1925).
- Franke, *Inschrift* — O. Franke, *Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikut-shahri, Turfan* (Berlin 1907).
- Franz — H. G. Franz, «Pagoda, Stupa, Turmtempel», *Kunst des Orients III*, Wiesbaden
- Gabain — A. von Gabain, *Das uigurische Königreich von Chotscho (850 - 1250)* Berlin 1961).
- Gerasimov — G. G. Gerasimov, *Pamyatniki arhitekturi doline Reki Kara-kengir v. Tsentral' nom Kazahstane* (Alma-Ata 195 A).
- Getty — A. Getty, *The gods of Northern Buddhism*, (Tokya 1962).
- Glück — Diez — H. Glück — E. Diez, *Die Kunst des Islam* (Berlin 1925)
- Granet — M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (Paris 1959)
- Grenard — F. Grenard, «La légende de Satok Boghra Khan et l'histoire», *Journal Asiatique* (Paris 1900).
- de Groot, Hunnen — J. J. M. de Groot, *Die hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin 1921).
- de Groot, Religious system — J. J. M. de Groot, *The religious system of China* (Taiwan 1964).
- Grünwedel, *Kultstaetten* — A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisches Turkestan* (Berlin 1912).
- Grünwedel, Idikut — A. Grünwedel, *Bericht über archaologische Arbeiten in Idikut - şahri Turfan in 1902 - 1903*, ABDADW XXIV/2.

- Hambis — L. Hambis, *Toumchouq*, cild I - III, (Paris 1961, 1964, 1968).
- Haruzin — N. H. Haruzin, *Istoriya razvitya jiliše kočevih i polu-kočevih Turkiskih i Mongolskih narodnostev Rossi* (Moskova 1896).
- Harva — U. Harva, *Les représentations religieuses des peuples altaïques* (Paris 1959).
- Ibn Hawkal — Ibn Hawkal *La configuration de la terre*, J. H. Kramers — G. Wiet terc. (Paris 1964).
- Julien — S. Julien, *Historie de la vie de Hiouen-Thsang* (Paris 1853).
- Al-Kalkaşandî — Al Kalkaşandî, *subh al-'A'sâ* (Kahire 1958).
- Kâşgârî — Mahmud Kâşgârî, *Dîvân - lugât al-Türk*, B. Atalay terc. (Ankara 1941).
- Kibirov — A. K. Kibirov, «Arheologičeskie pamyatniki Cat-Kala», Trudi Kirgizskoy arheologo-etnografičeskoy ekspeditsii, cild II (Moskova 1959).
- Kisilev — Kisilev, «Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri», *MIA* 9 (Moskova 1949)
- Klaštorniy — S. G. Klaštorniy, «Problemi ranney istorii plemenî Türk (A-shi-na), *Novoe v Sovjetskoy arheologii* (Moskova 1965).
- Le Coq, Chotscho. A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin 1913).
- Levin — Potapov — E. Levin — L. P. Potapov, *The peoples of Siberia* (Chicago - London 1964).
- Liu Mau-Tsai — Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der T'u-küe (Ost-Türken)*, (Wiesbaden 1958).
- Lugal — N. Lugal, *Ahbar Devlet al-Selçukiyye, Şadr al-Dîn Abû Al-Hasan Naşr ibn Al-Husânî Târîhî* (Ankara 1941).
- Al-Makdisî — Al-Makdisî, *Kitâb al-bad' wa al-târîh* (Paris 1889) .
- MIA*. — *Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR*.
- Müller — F. W. K. Müller: «Unigurica II» *ADKPADW* (Berlin 1911).
- Nilsen — A. Nilsen, *Monumental'naya arhitektura Buharskogo oazisa* (Taškent 1950).
- Okladnikov — S. P. Okladnikov, *Ancient populations of Siberia and its cultures* (Cambridge Mass. 1959).
- Oldenburg — S. F. Oldenburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909 - 1910 goda* (St Petersburg 1914).
- Orkun — N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (İstanbul 1936)
- Pribitkova — A. M. Pribitkova, *Pamyatniki arhitekturi XI. veka v Turkmenii* (Moskova 1955).
- Pugaçenkova, *Iskusstv Turkmeniştana* (Moskova 1967).
- Pugaçenkova, *Turkmenistan* — G. A. Pugaçenkova, *Puti razvitiya arhitekturi yujnogo Turkmenistana pori rabovladieniya i feodalizma* (Moskova 1958)

- Pugaçenkova - Rempel — G. A. Pugaçenkova L. I. Rempel, *Istoriya iskusstv Uz bekistana* (Moskova 1965).
- Râşid — Râşid, *Târîh* (Istanbul H. 1282).
- Rockhill — W. Rockhill, *The journey of W. of Rubruck to the eastern parts of the world 1253 - 55* (London 1900).
- SDPADW — *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*.
- Seckel — D. Seckel, *Buddhismus* (Baden-Baden 1962).
- Spoer — A. C. Soper, «Northern Liang and Northern Wei in Kansu», *Artibus Asiae* XXI/2 (Ascona 1958).
- Spuler — B. Spuler, *Die Goldene Horde* (Leipzig 1943).
- Stein, *Serindia* — A. Stein, *Serindia* (Oxford 1921).
- Strzygowski — J. Strzygowki, «Türkler ve Orta Asya san'atı meselesi *Türkiyat mecmuası cild III* (Istanbul 1935).
- T. D. K. — Türk Dil Kurumu
- T. T. K. — Türk Tarih Kurumu
- Tarama — *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü* (T. D. K., cild I (Ankara 1963) cild II (Istanbul 1954), cild IV (Istanbul 1957)
- Tolstov, «Scythians» — S. P. Tolstov, *Scythians of the Aral Sea and of Khorezm* (Moskova 1959).
- Togan, *Ibn Fadlân* — Z. V. Togan, *Ibn Fadlân's Reisebericht* (Leipzig 1938)
- Turkic peoples — *The Turkic peoples*, Indiana University, 32 (The Hague 1963)
- Viennot — O. Viennot, *Le culte de l'arbre dans l'Inde ancienne*, (Paris 1952).
- Yakubovsky — A. Yakubovsky, «Zerefsanskaya ekspeditsi 1934 g.», *Trudi Otdela Vostoka Gos Ermitaja II* (Leningrad 1940)
- Yaralov — Y. Yaralov, «Architectural monuments in Middle Asie», *Birinci Türk san'atı Kongresi bildirileri* (Ankara 1961).
- Yazıcıoğlu — Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, *Kitâb-ı durr-i meknûn*, kütüphânemde târihsiz yazma.
- Yûsuf Hâss Hâcib — *Kutadgu-bilig* Arat bask. (Istanbul 1947).
- Waldschmidt — E. Waldschmidt, *Gandhâra, Kutscha Turfan* (Leipzig 1925).
- Watson — W. Watson, *Early civilization in China* (London 1960)
- Zasipkin — B. N. Zasipkin, *Arhitektura Sredney Azii* (Moskova 1948)